

ARÜİLAHİYAT

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YEAR: 2024

VOLUME: 1

ISSUE:2

EDİTÖR

Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI

ARU

JOURNAL OF THEOLOGICAL
STUDIES

ISSN: 3023-8285

ARÜİLAHİYAT

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YEAR: 2024

VOLUME: 1

ISSUE:2

EDİTÖR

Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI

ARU

JOURNAL OF THEOLOGICAL
STUDIES

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Aru Journal of Theological Studies

المجلة الدولية لأبحاث الإلهيات

Yıl | Year | السنة: 2024 Sayı | Issues | العدد: 2

Kapsam İlahiyat Araştırmaları	Scope Theological Studies
Yayın Dili Türkçe & İngilizce & Arapça	Publication Language Turkish & English & Arabic
e -Yayın Tarihi 15 Aralık 2024	Online Publication Date 15 December 2024

Yayın Türü | Publication Type | نوع النشر

ARÜ İlahiyat Araştırmaları Dergisi e- Yayın olarak yayımlanan uluslararası akademik bir dergidir. Dini araştırmalar alanına dair (Sosyal ve Beşerî Bilimler/ Din) araştırma makaleleri yayımlamay ve kamuoyu ile paylaşmayı amaçlamaktadır.

ARÜ Journal of Theological Studies is an international academic journal published as e-Publication. It aims to publish research articles on the field of religious studies (Social and Human Sciences / Religion) and share them with the public.

مجلتنا للدراسات الإلهيات هي مجلة أكاديمية دولية تصدر بانشر الإلكتروني. تهدف إلى نشر المقالات البحثية في مجال الدراسات الدينية (العلوم الاجتماعية والإنسانية/الدين) ومشاركات مع الجمهور.

عملية النشر | Publication Process | Yayın Süreci

Gönderilen makaleler; Turnitin, iThenticate vb. intihal tespit programları tarafından taranarak, intihal içermediği (benzerlik oranı: %20'yi aşmayacak şekilde) ve daha önce yayımlanmamış olduğu tespit edildikten sonra konuyla ilgili çalışmalarını olan en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirilmesine tabi tutulur.

Submitted articles; Turnitin, iThenticate etc. It is scanned by plagiarism detection programs, and after it is determined that it does not contain plagiarism (similarity rate: not exceeding 20%) and has not been published before, it is subjected to double-blind peer review by at least two referees who have studies on the subject.

تقوم المجلة بعرض الأبحاث المرسل إليها على برنامج يتتبع السرقات العلمية، والأبحاث التي نشرت من قبل، ثم ترسل الأبحاث إلى محكمين مختصين على الأقل بشكل سري.

محتوى البحث | Article Content | Makale İçeriği

Makaleler, öz (150-200 kelime), anahtar kelimeler (ilk anahtar kelime ilgili ana bilim dalını gösterecek şekilde en az 3 en fazla 5 kavram) ve Türkçe makalelerde İSNAD atıf sistemi 2. Edisyonuna uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an abstract (150-200 words), keywords (at least 3 and at most 5 concepts, with the first keyword indicating the relevant branch of science) and a bibliography prepared in accordance with the 2nd Edition of the ISNAD citation system in Turkish articles.

يجب أن تتضمن الأبحاث المقدمة على ملخص (يجب أن يكون من 150-200 كلمة) والكلمات المفتاحية (أقل شيء ثلاث كلمات)، وفي المقالات التركيبية يجب أن تتوافق الأبحاث مع نظام الاقتباس العلمي للأبحاث التركيبية (ايسناد)

بيان قانوني | Legal Statement | Hukukî Beyan

Yazarlar, ARÜ İlahiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Authors publishing with **Aru Journal Of Theological Studies** retain the copyright to their work. The legal responsibility of the articles belongs to the authors.

سياسة الوصول المفتوح | Open Access Policy | Açık Erişim Politikası

ARÜ İlahiyat Araştırmaları Dergisi içeriğine anında açık erişim sağlanmaktadır.

Aru Journal Of Theological Studies provides free immediate access to its content.

توفر مجلتنا إمكانية الوصول الفوري إلى محتواها جزئي أو كلي دون الحصول على إذن المجلة.

Dergi Kurulu | Journal Board | هيئة المجلة

Baş Editör | Editor-in-Cheif | رئيس التحرير

Prof. Dr. Mustafa Yıldız, İslam Felsefesi Ana bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Editör | Editor | محرر

Doç. Dr. Mehmet Emin Kalgı, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Editör Yardımcıları | Assistant Editors | المحررون المساعدون

Arş. Gör. Murat Arga, Ardahan Üniversitesi

Arş. Gör. Ayşe Gözel, Ardahan Üniversitesi

Arş. Gör. Zeynep Demirtaş Atış, Ardahan Üniversitesi

Alan Editörleri | Field Editors | المحررون الميدانيون

Temel İslam Bilimleri | Basic Islamic Sciences | العلوم الإسلامية الأساسية

Doç. Dr. Halit Boz, Tefsir Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mukadder Arif Yüksel, Tefsir Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nihat Demirkol, Fıkıh Ana Bilim Dalı, Iğdır Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Taha Yılmaz, Fıkıh Ana bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yahya Macit, Fıkıh Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Reşat Ahmet Ağaoğlu, Hadis Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim Abdullah, Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gamze Yüçetürk Kurtulmuş, Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Halil Celep, Tasavvuf Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Sancılı, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü | Department of Philosophy and Religious Sciences |

قسم الفلسفة والعلوم الدينية

Prof. Dr. Mustafa Yıldız, İslam Felsefesi Ana bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Emin Kalgı, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Doç. Dr. Nusret Taş, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Zefir Ademi, Din Bilimler Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

İslam Tarihi ve Sanatları | Islamic History and Arts | التاريخ والفنون الإسلامية

Doç. Dr. Erdoğan Polat, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Han Hacısoy, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Yayın veya Danışma Kurulu | Editorial or Advisory Board | هيئة التحرير أو المجلس الاستشاري

Prof. Dr. Şefik Kurdiç, Zenica Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Prof. Dr. Reşid Hafizoviç, Saraybosna Üniversitesi, Saraybosna İslami İlimler Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı

Prof. Dr. Ahmad Mohamad Wais, University of Bahrain, Professor of Literary Theory and Stylistics

Prof. Dr. Brikha H. S. Nasoraia, The University of Sydney, Professor of Arabic, Semitic and Studies in Religion

Prof. Dr. Dounia BAKEL, Ibn Khaldoun University of Tiaret,- Cezayir, Professor of Arabic Language

Prof. Dr. Adel Hosni Youssef, Professor of Rhetoric and Criticism, King Saud University

Prof. Dr. Hassan Al-Khattaf, Professor Of Theology, Qatar University

Prof. Dr. MuhammadRuhul Amin, Global President World Muslim Heritage Research Center, USA

Prof. dr. Daud Abdul-Quadir Elegu, Department of Arabic Language, Faculty of Languages, Dean of Postgraduate Studies (Deps), Al-Madinah International University (MEDIU), Kuala Lumpur, Malaysia

Prof. Dr. Elkhidiru Abdul Baaq Mohammed, Professor of International Communication, Director of Nigerian Center for Arabic Research/President of the African Union of Arab and Arabist Academics, Nigeria

Prof. Dr. MD. Nizam Uddin, Professor and Ex-Head of the Department, Department of Arabic, University of Rajshahi, Rajshahi- 6205, Bangladesh

Prof. Dr. Mustafa Yıldız, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Mehmet Emin Kalgı, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi
Anabilim Dalı

Doç. Dr. Ahmed Niyazov, Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölüm
Başkanı

Doç. Dr. Nusret Taş, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Taha Yılmaz, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Fıkıh Ana Bilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Sancılı, Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam ve İtikadi İslam
Mezhepleri Ana Bilim Dalı

Yazım ve Dil Editörleri | Spell and Language Editors | محرو الإملاء واللغة

Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim Abdullah, Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı, Ardahan
Üniversitesi

Öğr. Gör. Ruşen Alioğlu, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Ana Bilim Dalı, Ardahan
Üniversitesi

Arş. Gör. Kader Karacan Yılmaz, Fıkıh Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Saltaş, İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Dergi Tasarım ve Mizanpaj Editörü | Journal Design and Layout Editor | محرو تصميم المجلة

وتخطيطها

Öğr. Gör. Nadir Bulut, Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı, Ardahan Üniversitesi

Índeksler | Indexes

Editörden

Sayın okurlar ve değerli yazarlar,

Sizlerden aldığımız destek ve ilgi bize daha fazla sorumluluk yüklüyor ve bu sorumluluğun bilinciyle hareket ediyoruz. Her yeni sayı, zengin içeriği ve çeşitli konularıyla birlikte, sizlere daha fazla bilgi, düşünce ve deneyim sunmayı amaçlar. Bu sayıda, çeşitli alanlardan uzman yazarlarımızın katkılarıyla bir araya getirilen makaleler, güncel konuları ele almanın yanı sıra, farklı bakış açılarıyla da zenginleşiyor. Sizin için seçtiğimiz bu yazıları ilgiyle okuyacağınıza inanıyoruz.

Dergimizin daha da gelişmesi için üzerimize düşen görevleri yerine getirmek, kaliteli içerikleri sizlere sunmak ve çeşitli perspektifleri bir araya getirerek zenginleştirmek için gayret gösteriyoruz. Her bir yazı, her bir okur görüşü, dergimizi daha ileriye taşımak adına önemli birer adımdır. Bu yolculukta sizlerle birlikte olmanın heyecanını yaşıyor, her türlü eleştiriye açık olduğumuzu vurgulamak istiyoruz. Sizlerden gelecek geri bildirimlerle daha güçlü daha etkili bir dergi olma hedefimizi sürdüreceğiz.

Dergimizin temel amacı, bilgiyi paylaşmak ve düşünceleri bir araya getirmektir. Yazarlarımıza emeklerinden dolayı teşekkür ederiz. Okurlarımıza ise her zaman olduğu gibi desteğiniz ve ilginiz için minnettarız. Umarız ki bu sayı, sizlere keyifli anlar ve yeni perspektifler sunar. İyi okumalar diler, görüşlerinizi bizimle paylaşmanızı bekleriz.

Saygılarımla.

Editör

Doç. Dr. Mehmet Emin Kalgı

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Aru Journal of Theological Studies

YEAR:2024 VOLUME:1 ISSUE:2
ISSN: 3023-8285

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

viii	Editörden Editorial رئاسة تحرير المجلة
85-102	-Ömer Yıldız - Arap Edebiyatında Hece Harflerinin Anlamı - The Meaning of Syllable Letters in Arabic Literature
103-133	- Ahmed Flayyih Raheem Al-maleesi - Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Tanımı, Tarihçesi, Önemi ve Çeşitleri - Definition, History, Importance And Types Of The Science Of Munâsabât Al-Qur'an
134-167	- Bedriye Gülşen - Abdülcelîl Hasen Abdülmehdî'nin, el-Medâris fî Beytilmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî Eseri Ekseninde Memlûk Döneminde Eğitim Sistemi ve Mescid-i Aksâ Medreseleri - Education System and Masjid al-Aqsa Madrassas in the Mamluk Period on the Axis of Abdülcelîl Hasen Abdülmehdî's Work, el-Medâris fî Beytilmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî
168-182	- Mehmet Emin Pınar - Yahya Yaşar, Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti, Fecr Yayınevi, 2020 - Yahya Yaşar, The Ismet of the Prophets in the Stories of the Quran in the Context of the Integrity of the Quran, Fecr Publishing House, 2020
183-186	- Şafak Başkaya - Dostum Yalçın Lüleci'nin Ardından

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

Aralık/December/15/2024

Arap Edebiyatında Hece Harflerinin Anlamı

The Meaning of Syllable Letters in Arabic Literature

Ömer Yıldız

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı,
Batman/Türkiye

PhD Lecturer, Batman University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric,
Batman/Türkiye

e-mail: omer.yildiz@batman.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0005-6827

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 23.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 12.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 15.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık/December

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyatarastirmalaridergisi.com

Arap Edebiyatında Hece Harflerinin Anlamı

Öz

Dil ile ifade edilen duygu ve düşünceleri kayıt altına alan ve sonraki nesillere ulaştıran yazının, büyük bir öneme sahip olduğu muhakkaktır. Bir bakıma yazı, duyulan sesleri görülen şekillere dönüştüren büyülü bir araçtır. Bu sebeple edipler “yazı iki dilden biridir” vecizesini söylemişlerdir. Şüphesiz yazıyı oluşturan harflerin mahiyeti hakkında fikirler ileri sürülmüştür. Arap dilinde cümleye farklı anlamlar katan me’ânî harfler, isim-fiil hakkında bilgi veren tüm eserlerde değerlendirilmiştir. Aynı şekilde kelimeleri oluşturan hece harfleri de birçok ilim ehlinin fikir yürüttüğü bir konu olmuştur. Tefsir, hadis, tasavvuf vb. alanlarda yazılmış eserlerde hece harfleri değerlendirilmiştir. Dilbilim açısından hece harflerinin anlamlarına dair yazılmış ilk eser Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî’ye nispet edilen küçük hacimli bir risaledir. el-Ferâhîdî bu risalede Cahiliye ve İslam dönemine mensup şairlerin hece harflerine verdikleri anlamları ele almıştır. Bu çalışmada Arap alfabesini oluşturan hece harflerinin kapsamı ve ilişkili olduğu ilim dalları kısaca ifade edilecek, ayrıca hece harflerinin ifade ettiği anlamlar ele alınacak ve bu konuda yazılmış olan şiirler tercüme edilip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Hece Harfleri, el-Ferâhîdî, Elif-bâ, Şiir.

The Meaning of Syllable Letters in Arabic Literature

Abstract

It is certain that writing, which records the feelings and thoughts expressed through language and conveys them to the next generations, has a great importance. In a way, writing is a magical tool that transforms heard sounds into seen shapes. For this reason, poets have said that "writing is one of two languages". Undoubtedly, ideas have been put forward about the nature of the letters that make up writing. In the Arabic language, the me'ânî letters that add different meanings to the sentence are evaluated in all works that give information about the noun-verb. Likewise, the syllable letters that make up words have also been a subject of many scholars' opinions. Syllabic letters have been evaluated in works written in the fields of tafsir, hadith, mysticism, etc. In terms of linguistics, the first work written on the meanings of syllabic letters is a small treatise attributed to Khalil b. Ahmad al-Farâhîdî. In this treatise, al-Farâhîdî discussed the meanings given to the syllabic letters by the poets of the Jahiliyya and Islamic periods. In this study, the scope of the syllabic letters that make up the Arabic alphabet and the branches of science with which they are related will be briefly explained. In addition, the meanings of the syllabic letters will be discussed and the poems written on this subject will be translated and evaluated.

Keywords: Arabic Language, al-Farâhîdî, Syllable letters, Elif-bâ, Poetry.

Giriş

Kur’ân-ı Kerim, Hadis-i şerif, Arap şiiri ve nesrinde bulunmasından dolayı harf sözcüğü müfessir, muhaddis, lügat ve nahiv âlimlerinin ilgi alanına girmiş ve hece harflerinin anlamları hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Öyle ki sadece إِنَّ هَذَا

سَبْعَةَ أَحْرَفٍ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ “Şüphesiz bu Kur’ân yedi lügat üzere indirilmiştir,”¹ hadis-i şerifinde geçen harf sözcüğü için bile otuz beş, bazı aktarımlara göre kırk farklı anlam verilmiştir.² Harf sözcüğünün geçtiği ifadelerde metnin nüzul, vurûd ve inşâd sebebi dikkate alındığında lügat anlamı olarak “Şek, şüphe³, durum, taraf⁴, yön, takip edilen yol⁵, lügat⁶, harf⁷, kenar, kıyı, taraf, uç, zirve, yöntem, su yatağı, sıska veya büyük deve,”⁸ anlamlarına delalet ettiği ifade edilebilir. Terim anlamı itibarıyla harf kavramının birbirinden farklı birçok tanımı yapılmıştır. Harfin ıstılah tanımına dair çalışmalarda en uygun tanımın الحرف ما لا يقبل شيئا من علامات الإسم وعلامات الفعل “Harf; isim ve fiilin özelliklerinden hiçbirini taşımayan kelimedir” şeklinde olan tanım olduğu ifade edilmiştir.⁹ Çalışmamız, hece harflerinin kapsamı ve bu harflerin isimlerinin ifade ettiği anlamlar üzerine olmasından dolayı terimsel anlamını verdiğimiz me‘ânî harflerine ve özelliklerine değinmeyeceğiz.

Bilindiği üzere kelimenin üç kısmından biri olan harfler, temel taksimata göre me‘ânî ve mebânî harfler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Her iki kısım da İslami ilimlerde detaylıca ele alınıp değerlendirilmiştir. Mebânî harfler İslam edebiyatında “hurûfu’l-mebânî”, “hurûfu’l-hicâ”, “hurûfu’t-teheccî,”¹⁰ hurûfu’l-Arabiyye ve “hurûfu’l-mu‘cem”¹¹ terkipleriyle de kullanılmaktadır. Aynı şeyi ifade eden bu kullanımlardan her biri hece harflerinin bir yönüne işaret etmektedir. “Hurûfu’l-mebânî” denilmesi harflerin kelimelerin binasını oluşturma yönüne; “hurûfu’l-hicâ” veya teheccî

¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, (Dâru tavkî’n-necât, 1422), Kitâbu fedâilî’l-Kurân, (No: 4992).

² Subhî es-Sâlih, *Mebâhisu fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1977), 103.

³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân fî te’vîli’l-Kurân*, thk, Ahmed Muhammed Şakir, (Beyrut: Muessesetu’r-risâle, 2000), 18/576.

⁴ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa‘lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân*, thk, Ebû Muhammed b. Aşûr, (Beyrut: Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, 2002), 7/10.

⁵ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi ‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk, Hişâm Semîr el-Buhârî, (Riyad: Dâru ‘alemi’l-kutub, Riyad 2003), 1/68.

⁶ Ebu’l-Mutarraf Abdurrahman b. Mervân el-Kanâziî, *Tefsîru’l-Muvatta’*, thk. Âmir Huseyn Sabrî, (Katar: Dâru’n-nevâdir, 2008), 1/232.

⁷ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî, (Musul: Mektebetu’l-‘ulûm ve’l-hikem, 1983), 9/130.

⁸ Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr el-İfrîkî, *Lisânu’l-‘Arab*, (Beyrut: Dâru sâdır, ts.), 9/41; Muhammed b. Muhammed Murtazâ ez-Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, thk, Komisyon, b.y: Dâru’l-hidâye, ts., 23/128-131; Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu’l-munîr fî garîbi Şerhi’l-kebir li’l-Râfiî*, (Beyrut: el-Mektebetu’l-ilmîyye, ts.), 1/131.

⁹ Geniş bilgi için bakınız. M. Edip Çağmar, “Kelime Çeşidi Olan Harfin Tanımına ve Özelliklerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *AÜİFD*, 43/2, (2002), 397.

¹⁰ Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Kefevî, *Kitâbu’l-kulliyât*, thk, Adnan Dervîş- Muhammed el-Mısrî, (Beyrut: Muessesetu’r-risâle, 1998), 614.

¹¹ Bahâüddîn Abdullah b. ‘Akîl. el-Musâid alâ teshîli’l-fevâid. thk. Muhammed Kâmil Berakât, (Dımaşk: Dâru’l-fikr, 1045 h), 4/239.

denilmesi bağımsız hece oluşturma yönüne; “hurûfu’l-mu‘cem” ise bazılarının noktalı olması ve noktayla birbirinden ayrılması anlamında kullanılmaktadır.¹²

Hece Harflerinin Kapsamı

Hece harfleri Kur’an-ı Kerim’in bazı surelerinin başında bulunan mukatta‘a harflerinden dolayı tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, felsefe, edebiyat, lügat vb. birçok bilim dalının ilgi alanına girdiği görülmektedir. Bunları detaylı bir şekilde ele almak çalışmanın hacmini aşacağı için hece harflerinin söz konusu alanlarla ilgisine kısaca şu şekilde değinebiliriz: Tefsir alanında, bazı surelerin başlangıcında bulunan hurûf-i mukatta‘alardan dolayı hece harflerine dair yorumlar yoğun bir şekilde geçmektedir.¹³ Örneğin İbn Abbâs’tan (ö. 68-687) rivayet edilen bir nakle göre: elif lâm mim harfleri ile Allah, Cebrail ve Muhammed kastedilmektedir.¹⁴ Aynı şekilde hece harfleri tasavvuf ilminde yoğunlukla işlenmiştir. Hece harflerine dair müstakil birçok eseri bulunan İbn Arabî (ö. 638/1240) hece harfleri hakkında: “Biliniz ki, harfler Allah’ın sırlarından bir sırrı temsil ediyorlar. Bunları bilmek, Allah katında bulunan gizli ilimlerin en şereflişine sahip olmaktır.”¹⁵ demektedir.¹⁶ Fıkıh ilminde namazı bozan haller ve diyet konusunda hece harflerine değinilmektedir.¹⁷ İbn Sînâ da (ö. 428/1037) mukatta‘a harfleri ile ilgili telif ettiği *er-Risâletu’n-nevrûziyye* adlı risalede hece harflerinin delaleti hakkında bilgiler vermiştir.¹⁸ Hece harfleri aşırı fırkalar arasında da kullanılmıştır. el-Muğîre b. Saîd el-İclî’nin (ö. 119/737) kurucusu olduğu Muğîriyye fırkası, tanrının organlara sahip olduğunu ve bu organların hece harfleri şeklinde vücut bulduğunu benimsemiştir. Muğîriyye fırkasına göre elif harfi tanrının ayaklarını, “ayn” harfi gözlerini temsil etmektedir.¹⁹ Yine Fazlullah-ı Hurûfî (ö. 796/1394) tarafından kurulan bâtinî akım, hece harflerinin esrarına dayanmaktadır.²⁰

¹² Ebu’l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a‘şâ*, (Kahire: el-Matba‘atu’l-emîriyye, 1914), 3/20; Ferruh Kahraman, “Alfabenin icadı ve harflerin kökeni”, *Marife dini araştırmalar dergisi*, 20/2, (2020), 764.

¹³ Bkz. Halil Akçay, “Mâtürîdî’de Âyetleri Tevilde Kinaye unsuru” *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), s. 852-835.

¹⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur‘ân*, 1/155.

¹⁵ Muhyiddin Muhammed b. Ali b. ‘Arabî, *Resâilu İbn ‘Arabî*, (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 2001), s. 83.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ali Akpınar, “Kur’an’da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyri nin Hece Harfleri Yorumu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara 2003), 55-72.

¹⁷ Alâuddin el-Kâsânî, *Bedâ‘iu’s-sanâi‘ fi tertîbi’s-şerâ‘i*, (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, 1982), 1/224.

¹⁸ Ebû Ali el-Huseyn b. Abdillâh b. Sînâ, *Tis‘u resâ‘il fi’l-hikme ve’t-tabiiyyât*, (Kahire Dâru’l-‘Arab, ts.), 138-140.

¹⁹ Ebû Mansûr Abdulkâhır el-Bağdâdî, *el-Farku beyne’l-fırak ve beyânu fırkati’n-nâciye*, (b.y: Dâru’l-âfâki’l-cedîde, 1977), 229.

²⁰ Sacide Gökmen, “Hurûfîlik ve Misâli’nin Bir Gazelinin Hurûfîlik Bağlamında Şerhi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9/1 (Nisan 2017), 433-452; Hüsâmettin Aksu, “Hurûfîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/408-412.

Arap edebiyatında da hece harfleri önemli bir yere sahiptir. Hem yazımsal şekilleri itibariyle Arap şiirinde genellikle teşbih unsuru olarak kullanılmış hem de anlamları itibariyle müstakil beyitlerin veya mukatta‘a şiirlerin konusu olmuştur. Özellikle Abbâsî döneminde hece harflerinin yazım şekilleri göz önüne alınarak teşbih içerikli şiirler inşa edilmiştir. Örneğin Ebu'n-Necm el-İclî²¹ (ö. 130/747) aşağıdaki şiirinde yürüyüşünü lâmelif harfine benzetmektedir.

أَقْبَلْتُ مِنْ عِنْدِ زِيَادٍ كَالْحَرْفِ

تَحُطُّ رِجَالِي بِحِطِّ مُخْتَلِفٍ

وَتُكْتَبَانِ فِي الطَّرِيقِ لَامِ الْفِ

“Ziyâd’ın yanından aklımı yitirmiş kişi gibi geldim. Her iki ayağım farklı çizgiler çiziyor ve yolda lâm elif yazıyordu.”²²

İbn Mu‘tez (ö.296/908) “gençliğin ölümü” ile ilgili yazdığı kasidesinde elif harfinin imla şeklini teşbih konusu yapmaktadır.

وَكَأَنَّ السُّفَاةَ بَيْنَ النَّدَامَى أَلْفَاتُ بَيْنَ السُّطُورِ قِيَامُ

“Sâkiler (içki taşıyıcıları) içki içen dostlar arasında satırlar arasında dik duran eliflere (harfler) benzemektedirler.”²³

Söz konusu beyitte İbn Mu‘tez, sâkilerin ayakta durup oturan kişilere içki sunmalarını elif kelimesinin satırlara yazılmış harfler arasında dik durmasına benzetmektedir.

Ebu'l-Es‘ad el-İsfahânî (ö. 635/1237) aynı teşbih sanatıyla hece harflerinden “sîn” kelimesini inşad ettiği bir beyitte şu şekilde kullanmıştır.

فَكَأَنَّهُمْ وَكَأَنَّ سَاقِيَهُمْ سَيْنٌ تُرَى قُدَامَهَا أَلْفٌ

“Sanki onlar ve onlara içki taşıyanlar öncesinde sin (harfi) bulunan elif (harfine) benzemektedirler.”²⁴

²¹ Ebû'n-Necm el-İclî Bekr kabilesinin mensubudur. Emevî devleti döneminde şöhret bulmuştur. Abdülmelik b. Mervân ve Hişâm b. Abdülmelik’in meclislerinde bulunmuştur. Recez tarzında şiir inşad edenlerin en büyüklerinden olan şair aynı zamanda şiiri en güzel inşad eden kişilerden de sayılmaktadır. el-‘Accâc’tan daha derin ifadeye sahip olduğu zikredilmiştir. Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, (Beirut: Dâru'l-‘ilm li'l-melâyîn, 2002), 5/151.

²² Rızâ Muhammed Ahmed, *Cemâliyyâtu't-teşkîli bi'l-harf: eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-'asri'l-'Abbâsî enmûzecen*, Kulliyetu'l-adâb, Câmi'atu'l-Minyâ, 1925.

²³ Abdullah b. Mu‘tez, *Dîvânü İbn Mu‘tez*, (Beirut: Dâru sâdır, ts), 408.

²⁴ Ali b. Zâfir el-Ezdî, *Gara'ibu't-tenbîhât 'alâ 'acâ'ibi't-teşbihât*, thk, Muhammed Zağlûl Selâm-Mustafa es-Sâvî el-Cuveynî, (Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.), 135.

Hece harflerinin isimlerinin sahip olduğu anlamlar itibariyle de Arap şiirine konu olduğu görülmektedir. Hece harflerinin anlamları doğal olarak ilk başta lügat âlimlerinin ilgisini çekmiştir. İlk dilcilerden sayılan el-Ferâhîdî (ö. 175/791) hece harflerinin anlamlarını içeren farklı dönem ve şairlere ait beyitleri bir araya getirdiği *Me'âni'l-hurûf* adlı bir risale yazmıştır. Aynı şekilde Ebû Abdillâh el-Endelüsî el-Hevârî (ö. 780/1378) hece harflerinin anlamlarını ihtiva eden el-Ferâhîdî'nin zikrettiği beyitlerden farklı şiirler yazmıştır. Kemâluddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) ve Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 631/1234) ise eserlerinde hece harflerinin anlamlarını nesir halinde ifade etmişlerdir. Ayrıca er-Râzî hece harflerinin anlamlarını verdikten sonra bu harfleri kullanarak iki farklı şiir inşa etmiştir. Çalışmamızda sırasıyla el-Ferâhîdî'nin risalesinde ele aldığı tüm şiirleri zikredip ardından el-Endelüsî'nin bazı örnek beyitlerini aktaracağız. Daha sonra el-Enbârî ve er-Râzî'nin eserlerinde bulunan nakilleri aktarıp genel bir değerlendirme yapacağız.

El-Ferâhîdî'ye Göre Hece Harflerinin Anlamı

el-Elif: Zayıf ve hakîr adam. Evs b. Hacer (ö. 620) şöyle demiştir:

هُنَالِكَ أَنْتَ لَا أَلْفٌ مَّهِينًا

“Sen orada zayıf ve adi biri değilsin.”²⁵

el-Bâ': Çok fazla cinsel ilişki yaşayan kişi. el-Muemmil (ö. ?)şöyle demiştir:

أَنْبَيْتُ أَنَّكَ بَاءٌ جَبِيْنٌ تَلَقَّاهَا وَفِي الْمَعَارِكِ لَا تَسْتَعْمِلُ الْبَاهَا

“Ona (sevgiliye) kavuşunca çok şehvetli bir adam olduğun ve muharebede ise şehveti kullanmadığın bana bildirildi.”²⁶

et-Tâ': Sürekli sağılan inek: el-Muhelhil (ö. 525 civarı) şöyle demiştir:

أَبِي فَارِسُ الْهَيْجَاءِ فِي كُلِّ حَوْمَةٍ وَجَدُّكَ عَبْدٌ يَحْلِبُ النَّاءَ دَائِمًا

“Babam savaşın kızıştığı her yerde el-Heycâ' isimli atın süvarisidir. Deden ise sürekli inek sağan bir köledir.”²⁷

es-Sâ': Her şeyin en güzeli, nefis olanı. Ebû Zübeyd (ö. 62/681-82) şöyle demiştir:

إِذَا مَا أَنَّى ضَيْفٌ وَقَدْ جَلَّلَ الضُّحَى أَجِيءُ بِبَاءِ اللَّحْمِ وَالْحَمْرِ وَالسَّكْرِ

²⁵ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî vd., *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, thk. Ramazan 'Abduttevvâb, (Kahire: Mektebetu'l-hâncî, 1982), 34.

²⁶ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 34.

²⁷ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 34.

“Kuşluk vakti (gökyüzünü) kaplarken bir misafir geldiğinde, ben şeker, içki ve etin en iyisini (ona) getiririm (takdim ederim).”²⁸

el-Cîm: Kuvvetli erkek deve. Amr (ö. ?) şöyle demiştir:

تَرَى الْبُرْلَ فِيهِ زَاتِعَاتٍ هَوَارِبًا تَجِدُنِي جِيمًا فِي الْوَعَى ذَا شَكِيمَةٍ

“Sen beni kargaşada kuvvet sahibi güçlü deve olarak bulursun, o kargaşada otlayan tecrübeli develeri de kaçır halde görürsün.”²⁹

el-Hâ: Arsız, edepsiz kadın: Ebû Zevâid (ö. ?) şöyle demiştir:

جُدُودِي بَنُو الْعَنْقَاءِ وَابْنُ مُحْرَقٍ وَأَنْتِ ابْنُ حَاءٍ بَطْرَهَا مِثْلَ مَنْجَلٍ

“Benim atalarım Ben-i ‘Ankâ’ ve İbn Muharrik kabilesindedir, sen ise arsız ve cinsel organı orağa benzeyen kadının oğlusun”³⁰

el-Hâ: Anüs kılı (çok ve uzun bir halde olduğu zaman) el-Minkarî (ö. ?) şöyle demiştir:

لَأَسْتَكَّ حَاءً فِي التَّوَاءِ كَأَنَّهُ جِبَالٌ بِأَيْدِي السَّاقِيَاتِ الْمَوَاتِحِ

“Senin anüsün kıvrımlı olmakta kuyudan su çeken bayanların ellerindeki halatlar gibi çok ve uzun kıllıdır.”³¹

ed-Dâl: Şişman bayan. İbn Ziba‘râ (ö. ?) şöyle demiştir:

حَوْرَاءٌ عَطْبُولَةٌ بَرَهْرَهَةٌ دَالٌ كَأَنَّ الْهَلَالَ حَاجِبُهَا

“O bayan kara gözlü, pürüzsüz, uzun boyunlu ve etine dolgundur. Sanki hilal onun kaşındır.”³²

ez-Zâl: Horuz ibiği, el-Hâris el-Yeşkûrî (ö. ?) şöyle demiştir:

بِهِ بَرَصٌ يَلُوحُ بِحَاجِبِيهِ كَدَالِ الدِّبِكِ يَأْتَلِقُ اثْتَابًا

“Onun kaşlarında horuz ibiği gibi parlayan abraşlık (cüz zam) vardır.”³³

er-Râ: Küçük kene, zayıf adam, lületaşı, deniz köpüğü. Şair şöyle demiştir:

كَأَنَّ بَنَحْرَهَا وَمِشْفَرِيهَا وَمَخْلَجَ أَنْفِهَا رَاءً وَمَظًا

²⁸ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 35.

²⁹ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 35.

³⁰ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 36.

³¹ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 37.

³² el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 37.

³³ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 38.

“Sanki o bayanın boynunda, dudaklarında ve burnunun deliklerinde lületaşı ve ceylan kanı vardır.”³⁴

ez-Zâ': Çok yemek yiyen adam, obur kişi. Evs b. Hacer şöyle demiştir:

إِذَا احْتَفَلَ السَّرَاةُ يَكُونُ رَاءَ وَعِنْدَ النَّاسِ زَائِيٌّ جَعْظَرِيٌّ

"(O), kavmin önde gelenleriyle bir araya geldiği vakit çok yiyicidir, insanların yanında ise kendinde olmayan erdemlerle övünen zayıf adamdır."³⁵

es-Sîn: Eti ve yağı çok olan adam, şişman kişi. el-'Attâbî (ö. ?) şöyle demiştir:

بَجُودٍ عَلَى الْعَفَاةِ بَعِيرٍ مَرٍّ إِذَا مَا السِّينُ شَحَّ بِمَا يُرَادُ

"Şişman adam arzu edilen şeyde cimri davrandığında, o asil adam minnetsiz bir şekilde fakirlere ihsanda bulunur."³⁶

eş-Şîn: Çok fazla cinsel ilişkiye giren kişi. İbn Ziba'râ (ö. ?) şöyle demiştir:

إِذَا مَا الْقَلْبُ نَاهَ بِحَاجِبِيهِ فَأَنْتَ الشَّيْنُ تَفْخُرُ بِالْجَمَاعِ

"Kalp her iki kaşıyla övündüğünde sen cinsel birleşmeyle övünen azgın adamsın."³⁷

es-Şâd: Toz, toprak içinde debelenen horuz. 'Adîy (ö. ?) şöyle demiştir:

فَإِنِّي إِذَا مَا غَبَتَ عَنِّي مُعْعَدٌ كَأَنِّي صَادٌ فِي النَّقَا يَتَمَلَّمُ

“Ey Muk'ad! Sen gözümden kaybolduğundan beri ben kum tepeleri içinde çırpınan horuz gibiyim.”³⁸

ed-Dâd: Hüthüt kuşu (başını kaldırıp öttüğü zaman). Mütemmim b. Nuveyre (ö. 30/650) şöyle demiştir:

كَأَنِّي ضَاؤٌ يَوْمَ فَارَقْتُ مَالِكًا أَنْوَهُ إِذَا رُمْتُ الْقِيَامَ وَاسْتَلُّهُ

“Mâlik'ten ayrıldığı gün beri başını kaldırıp öten hüthüt misaliyim, ayağa kalkmaya çalıştığımda ağırlaşır tembelleşiyorum.”³⁹

et-Ṭâ': Çok fazla cinsel münasebette bulunan ihtiyar: Züheyr b. Ebî Sülma (ö. 609 [?]) şöyle demiştir:

³⁴ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 38.

³⁵ Bu beyit hem râ' harfine hem de zâ' harfine şahid olmaktadır.

³⁶ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 39.

³⁷ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 39.

³⁸ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 40.

³⁹ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 40.

أَنَا وَإِنْ قَلَّ مِنْ كُلِّ الرَّجَا أَمَلِي طَاءُ الْجِمَاعِ قَوِيٌّ غَيْرُ عَيْنِي

“Ben -her ne kadar tüm arzularından ümidim azalmışsa da- çok ilişkiye giren, kuvvetli biriyim. İktidarsız değilim.”⁴⁰

ez-Zâ': Bayanın iki göğsü. Lebîd b. Rabî'a el-'Amirî (ö. 40/660) şöyle demiştir:

أَنْكَحْتُ مِنْ حَيِّ عَجُوزًا هَرَمَهُ طَاءُ النَّدِيِّ كَالْحَبَاءِ هَذَرَمَهُ

“Bir kabileden her iki göğsü çadır gibi ve çok konuşan ihtiyar bir kocakarı ile nikâhlardım.”⁴¹

el-'Ayn: Deve hörgücü. Ma'n b. Zâide (ö. ?) şöyle demiştir:

أَلَا رَبُّ عَيْنٍ قَدْ دَبَّحْتُ لِطَارِقِي فَأَطَعَمْتُهُ مِنْ عَيْنِهِ وَأَطَايِهِ

“Doğrusu gece vakti gelen misafirim için birçok deve kestim ve misafirime devenin hörgücünden ve en güzel kısımlarından ikramda bulundum.”⁴²

el-Ğayn: Suya giden develer. İbnu'l-Müeyyedî (ö. ?)şöyle demiştir:

تَرَاءَتْ لِعَيْنِ الْمُدْلِجِينَ نُورَةً وَقَدْ وَرَدَتْ عَيْنٌ صُؤَيْبِ الْمَنَايِحِ

“Bir deve doğum üzereyken kirpilerin/gece yürüyenlerin gözüne bir çiçek/ateş gözükte.”⁴³

el-Fâ': Deniz köpüğü. Hâtım et-Tâî (ö. 578 [?])şöyle demiştir:

وَمَا مُزْبَدُ طَاءٍ يَجِيئُ بِفَائِهِ بِأَجْوَدَ مِنْهُ يَوْمَ يَأْتِيهِ سَائِلُهُ

“Dileyeni (dilencisi) yanına geldiği günde Tayy kabilesinden köpüğüyle (nimetiyle) coşan Muzbed (dahi) onun kadar cömert değildir.”⁴⁴

el-Ğâf: İnsanlardan müstağni olan kişi, sinirli adam. Züheyr b. Ebî Sülma şöyle demiştir:

مُهَدَّبُ السَّجِيِّ أَرْجِيُّ قَافٌ خِصَمُ الْكَفِّ عَبْقَرِيٌّ

“O adam efendi bir karaktere sahip, engin ahlaklı, insanlardan müstağni, eli açık ve üstün zekâlıdır.”⁴⁵

⁴⁰ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 41.

⁴¹ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 41.

⁴² el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 42.

⁴³ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 42.

⁴⁴ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 42.

⁴⁵ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 43.

el-Kâf: İşleri ıslah eden adam, iffetli kişi. Kuseyyir 'Azze (ö. 105/723) şöyle demiştir:

جَوَادٌ إِذَا مَا جِئْتُ تَبْعِي نَوَالَهُ وَكَافٌ إِذَا مَا الْحَرْبُ شَبَّ شِهَابُهَا

“O adam ihsanını talep etmek için geldiğinde cömert ve savaş ateşinin kızıştığı anda ise işleri ıslah edendir.”⁴⁶

el-Lâm: Ağaç (yeşerdiğinde). Ebû Mihcen es-Sakafî (ö. 30/650) şöyle demiştir:

أَصْبَحْتُ فِي رَوْضَةٍ زَهْرَاءَ مُونِقَةٍ وَلَا مَهْمَا مِنْ رِيَّاحِ الدَّوِّ تَرْتَعِدُ

“O bayan zarif, çiçekli ve Devv rüzgârının esmesiyle yeşil ağaçları sallanan bir bahçede sabahladı.”⁴⁷

el-Mim: İçki, şarap. Find ez-Zimmânî (ö. ?) şöyle demiştir:

وَأَمْزَجَ الْمَيْمَ بِمَاءِ الْمَطَرِ

“Ben içkiyi yağmur suyuna katıyorum.”⁴⁸

en-Nûn: Yunus, balina, büyük balık. Şair Dehbel (ö. ?) şöyle demiştir:

نُونَانِ نُونَانٍ لَمْ يَخْطُطْهُمَا قَلَمٌ فِي كُلِّ نُونٍ مِنَ النُّونَيْنِ عَيْنَانِ

“İki nûn, iki nûn (büyük balık) var ki henüz onları hiçbir kalem çizmemiştir. O nûnların her birinde iki göz vardır.”⁴⁹

el-Hâ: Ceylanın yanağına vurulan tokat. Ebû Mürre el-Huzelî (ö. ?) şöyle demiştir:

كَأَنَّ حَدِيثَهُ وَقَدْ لَتَمْتُهُ هَاءُ عَزَالٍ يَافِعَ لَطْمَتُهُ

“Öptüğümde o mahtubun yanakları tokatladığım genç ceylanın yanakları gibidir (kırmızıdır.)”⁵⁰

el-Vâv: Büyük hörgüçlü deve, zayıf adama da denilir. Ebû Zü'eyb el-Huzelî (ö. 28/648-49) şöyle demiştir:

وَكَمْ مُجْتَدٍ أَعْنَيْتُهُ بَعْدَ فَفْرِهِ فَآبَ بَوَاوٍ جَمَّةٍ وَسَوَامٍ

⁴⁶ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 44.

⁴⁷ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 44.

⁴⁸ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 44.

⁴⁹ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 45.

⁵⁰ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 46.

“Nice düşkünü fakirlikten sonra zengin ve gani eyledim. (Yanımdan) birçok büyük hörgüçlü ve otlayan develerle geri döndü.”⁵¹

Lâmelif: Ayakkabı bağcığı. el-Ahtal (ö. 92/710-11) şöyle demiştir:

امش الهوينى على رسلٍ لئُلحِقَهُ وَإِنْ عَجَلْتُ فَقَدْ تَقَطَّعَ بِكَ اللّامُ

“Sürüye/topluluğa yetişmek için yavaş yavaş yürü, eğer acele edersen ayakkabı bağcığın yırtılır.”⁵²

el-Yâ': Taraf, yön, alan. 'Amr (ö. ?) şöyle demiştir:

تَيَمَّمْتُ يَاءَ الْحَيِّ حِينَ رَأَيْتُهَا تُضِيءُ كَبَدْرٍ طَالِعٍ لَيْلَةَ الْبَدْرِ

“O sevgiliyi dolunay gecesi doğan ay misali parıldar bir halde gördüğüm zaman kabilenin tarafına doğru yöneldim.”⁵³

Ebû Abdillah El-Endelüsî'ye Göre Hece Harflerinin Anlamı

el-Elif: Her şeyin tek olanı, bekâr erkek.

لا تَزْكُنْ فِي الدُّنْيَا إِلَى أَلِفٍ فَمَنْ يُصَاحِبْ حَقِيرًا هَانَ فِي الزَّمَنِ

“Dünyada yalnız adama dayanma, sefil biriyle dostluk kuran kişi zaman içinde değersizleşir.”⁵⁴

el-Bâ': Çok fazla ilişkiye giren yaşlı adam.

وَاحْرِصْ عَلَى الْمَجْدِ حِرْصَ الْبَاءِ حِينَ يَرَى عَذْرَاءَ تُفْتِنُهُ بِالْمَنْظَرِ الْحَسَنِ

“Asalete, yaşlı adamın güzel bakışıyla kendisini meftun eden bakireyi gördüğü andaki hırsı gibi haris ol.”⁵⁵

et-Tâ': İçine süt sağılan kap, çanak.

وَكُنْ جَوَادًا كَرِيمًا كَفَّ دَا هِبَةً كَالْتَاءِ فِي التُّوقِ يَزُو الْعَوْمَ بِاللَّبَنِ

“Kavmi susuzluğa doyuran deve çanağı gibi cömert, asil ve ihsan ehli ol.”⁵⁶

es-Sâ': Her şeyin yumuşak, uysal olanı.

⁵¹ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 46.

⁵² el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 47.

⁵³ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi 'l-hurûf*, 47.

⁵⁴ Ebû Turâb ez-Zâhirî, *Licâmu 'l-aklâm*, (Cidde: Metâbi'û dâri'l-bilâd, 1982), 185.

⁵⁵ Ebû Turâb, *Licâmu 'l-aklâm*, 185.

⁵⁶ Ebû Turâb, *Licâmu 'l-aklâm*, 185-188.

وَابْحَثْ عَنِ النَّاءِ فِي كُلِّ الْأُمُورِ فَمَنْ رَأَى الْحَقَائِقَ أَمْسَى وَهُوَ ذُو فَطِنٍ

“Her şeyde uysallık ve mülayemeti ara, hakikati gören kişi zekâ sahibi olur.”⁵⁷

el-Cîm: büyük deve.

وَكُنْ لَدَى الْحَطَبِ مِثْلَ الْجِيمِ جَدًّا بِهِ طُولُ الْمَسِيرِ فَلَمْ يَتَعَبْ وَمَ يَهِنِ

“Problem karşısında uzun seyahatte acele eden fakat yorulmayıp zelil olmayan büyük deve gibi ol.”⁵⁸

el-Hâ’: Yaşlı kadın, Mezhic kabilesinin bir kolu.

لَا تَخْدَعَنَّكَ حَاءٌ لَا حَيَاءَ لَهَا فَإِنَّمَا هِيَ كَالْحَضْرَاءِ فِي الدِّمَنِ

“Hayâsız, yaşlı kadın seni asla aldatmasın, çünkü o, çöplükte bulunan bitki gibidir.”⁵⁹

Diğer beyitlerde harf isimleri için kullandığı anlamlar sırasıyla şu şekildedir; el-Hâ’: Avret kılı, horozibiği, “acele et” anlamında kullanılan emir kipi. ed-Dâl: Tombul kadın. ez-Zâl: Horozibiği. er-Râ’: Sinekte bulunan küçük kene. ez-Zâ’: Obur adam. es-Sîn: Yağı ve eti fazla olan adam, şişman kişi. eş-Şîn: Cinsel ilişkiden usanmayan kişi. es-Şâd: Toprakta debelenen horoz veya civciv, bakır tencere. ed-Đâd: Hüthüt kuşu, göğüsleri büyük kadın. et-Ťâ’: Genç ve cinsel birleşmeye doyumsuz adam, hörgüç, vadi inişi. ez-Zâ’: Göğüsleri büyük kadın, katar halinde develer. el-‘Ayn: Deve hörgücünün ismi. el-Ġayn: Deve, bulut. el-Fâ’: Su köpüğü. el-Ķâf: İnsanlardan müstağni kişi. el-Kâf: İnsanlar arasında arabulucu kişi. el-Lâm: Damlama zamanında ağaç, hafif yağmur zamanında ilkbahar günleri, iki hörgüçlü deve. el-Mîm: Kişide zatülcenp (hastalığının) olması. en-Nûn: Erkek balina, divit, kalem, kılıç. el-Hâ’: Çocuğun yüzündeki tokat izi. el-Vâv: İki hörgüçlü deve, çadır kazığı. Lâmelif: Ayakkabı bağcığı. el-Yâ’: Koyun memesinde arta kalan süt.⁶⁰

El-Enbârî’ye Göre Hece Harflerinin Anlamı

Kemâleddin el-Enbârî (ö. 577/1181) *Mensûru’l-fevâ’id* adlı eserinin 194. meselesinde hece harflerinin anlamları başlığı altında harflerin anlamlarına ilişkin şu bilgileri vermektedir:

⁵⁷ Ebû Turâb, *Licâmu’l-aklâm*, 185.

⁵⁸ Ebû Turâb, *Licâmu’l-aklâm*, 185.

⁵⁹ Ebû Turâb, *Licâmu’l-aklâm*, 185; Ahmed Teymûr, *Muhtârâtu Ahmed Teymûr*, (Kahire: Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, 1999), 236-238.

⁶⁰ Ebû Turâb, *Licâmu’l-aklâm*, 186-188.

el-Elif: Her şeyin tek olanı. el-Bâ': Çokça cinsel ilişkiye giren kişi. et-Tâ': Arsız, edepsiz kadın. es-Sâ': Devenin kendisiyle sağıldığı çamur. el-Cîm: Evin saçağı. el-Hâ': Hünsâ, çift cinsiyetli, Hâ' ve Hakem olarak bilinen kabile ismi. el-Hâ': Kasık tüyü. Ed-Dâl: Kovayı (kuyuya) sarkıtan kişi. ez-Zâl: Kül. er-Râ': Bir bitki. ez-Zâ': Kuru cilt. es-Sîn: Dağ. eş-Şîn: Elma, elma ağacı. es-Şâd: Bakır, bakır tencere. ed- Dâd: Elek sesi. et-Tâ': Düz mekan, ova. ez-Zâ': Yaşlı koç. el-'Ayn: Diz gözü⁶¹. el-Ğayn: Susuzluk, bulut. el-Fâ': Uyluk eti. el-Kâf: Boyun. el-Kâf: vekil. el-Lâm: zırh. el-Mîm: Ağacın ilk yeşeren yaprakları, kişide zatülcenp olması. en-Nûn: Balık, binek hayvanları. el-Hâ': Küçük dil. el-Vâv: Ölüm. Lâmelif: ayakkabı bağcığı. el-Yâ': Ölülerin menkıbesi.⁶²

Er-Râzî'nin Kasidesi

er-Râzî'nin (ö. 631/1234) *Kitâbu'l-hurûf* adlı risalesinde hece harflerini kullanarak yazmış olduğu kaside:

فتى ألف ومألوف وباء لقله ماله تؤذيه تاء

(O) azgın, bilindik ve yalnız bir gençtir. Fakirliğinden dolayı arsız kadın ona eziyet etmektedir.

يقيم الليل في جيم ويشقى حليب الشاة أترع منه ثاء

Gece evin saçağında oturmakta ve bir kap doldurduğu halde koyun sütünden rahatsız olmaktadır.

وما في الحاء أسلم منه قلبا سواء عنده شيخ وحاء

Kabilede ondan daha güvenilir kalpli biri yoktur. Yaşlı ve çift cinsiyetli onun nazarında ayındır.

ذليل لا دليل له ودال يرى في الذل قد تحكيه خاء

Kılavuzu ve kendisi için kuyuya kova sarkıtanı olmayan bir acizdir. Zillet içindeki durumu kasık kılını andırmaktadır.

يرى في الذل مفترشا لدال وما في بيته راء وزاء

Zillet içinde küle oturmuş halde görülür. Evinde herhangi bir bitki ve kuru cilt yoktur.

⁶¹ Diz kapağının iki yanındaki çukurlardan her biri.

⁶² Kemâluddîn Ebu'l-Berakât el-Enbârî, *Mensûru'l-fevâ'id*, thk, Hâtım Sâlih ed-Dâmin, (Beyrut: Dâru'l-râ'idi'l-'Arabî, 1990), 93-96.

ولا سين ولا شين و صاد ولا ضاد وطاء أو وطاء

(Evinde) halat, elma, bakır tencere de yoktur. (Evinde) elek sesi (çıkamaz) ve düz veya alçak bir yer bulunmaz.

يكاد يموت من غين وأين بلا عين ومنه زال فاء

Neredeyse yorgunluk ve susuzluktan ölecekti. Altını da yoktur. Parasızlıktan uyluk eti yok oldu (eridi).

له كاف ولكن غير كاف نحيف القاف بين القوم ظاء

Onun kavim arasında yaşlı, ince boyunlu, yetersiz bir vekili vardır.

به لوم وعار وهو عار عن اللام الجديد به حفاء

O kınanan ve ayıplanan biridir. Ayrıca yeni bir zırhı da yoktur ve yalın ayaktır.

تراه يشتهي نونا طريا ولكن قد خلا من ذاك هاء

Onu taze balık arzular şeklide görürsün fakat küçük dili (boğazı) bundan yoksundur.

لعل الميم يغشاه سريعا ولا يغنيه بعد الواو ياء

Bir ihtimal ölüm onu hızlıca kaplar ve ölümden sonra onun sesini taklit etmek ona fayda vermez.⁶³

Değerlendirme

Öncelikle hece harflerinin anlamlarına dair ilk bilgiler el-Ferâhîdî'nin *Me'âni'l-hurûf* adlı risalesine dayanmaktadır. Derleme bir eser sayılan bu risalede el-Ferâhîdî farklı dönem ve farklı şairlere ait olup harflerin anlamlarını içeren beyitleri bir araya getirmiştir. Bu risalede Câhiliyye, Muhadram ve İslamî döneme mensub şairlerin beyitleri bulunmaktadır. Fakat risaleyi tahkik eden Ramazan Abdu'ttevvâb'ın (1930-2001) ifadesiyle söz konusu beyitler, kendilerine nisbet edilen şairlerin divanlarında bulunmadığı gibi hece harfleri ve delalet ettiği anlamlar arasında da yakınlık bulunmamaktadır. Aynı şekilde bazı şairlerin nisbesiz bir şekilde sadece isimlerinin verilmiş olması şairin kim olduğu hakkında şüphe oluşmasını sağlamaktadır.

⁶³ el-Ferâhîdî, vd., *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 142-143.

Ebû Abdillâh el-Endelüsî'nin aynı harfleri kendi inşâd etmiş olduğu beyitlerde kullanması konuya zenginlik katmıştır. Ayrıca el-Ferâhîdî'nin zikrettiği beyitler genellikle hiciv, övünme vb. temalar barındırırken; el-Endelüsî aynı anlama sahip harfleri dahi genel itibariyle hikmet beyitlerine dönüştürmüştür.

er-Râzî, *Kitâbu'l-hurûf* adlı risalesinde el-Ferâhîdî'den hece harflerinin anlamlarına dair iki farklı nakilde bulunmuştur. Naklettiği anlamların kısmen farklılık bulundurmasından dolayı her bir naklin sonunda mezkûr anlamları bir araya getiren birer şiir inşâd etmiştir.⁶⁴

Son olarak hece harflerinin anlamlarının -nakillerdeki farklılıklara rağmen- bilinmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira bu harfler edebi tarzda yazılmış kasidelerde de geçmektedir. Örneğin el-Hansâ' (24/645) kardeşi Sahr için inşâd ettiği mersiye temalı bir şiirinde er-Râ' kelimesini bitki ismi anlamında kullanmıştır.

يَطْعُنُ الطَّعْنَةَ لَا يُرْفِئُهَا تَمْرُ الرَّاءِ وَلَا عَصْبُ الخُمْرِ

“O (Sahr), öyle bir mızrak darbesi vuruyor ki, o darbeyi ne er-Râ' bitkisinin meyvesi ne de peçeyle sarmak tedavi edebiliyor.”⁶⁵

Bu çalışmada er-Râ' harfi için verilen anlamlara bakıldığında el-Ferâhîdî'nin “küçük kene, zayıf adam, lületaşı, denizköpüğü” anlamlarını verdiği, el-Endelüsî'nin “sinekte bulunan küçük kene” fakat İbn Enbârî ve er-Râzî'nin nakillerine göre “bitki” anlamı verdiği görülmektedir.⁶⁶

Sonuç

İslami ilimlerde kelime kısımlarından biri olan ve buldukları cümlelere ilave anlam katan me‘ânî harfler kadar kelimenin binasını oluşturan hece harfleri de önemlidir. Bu öneme binaen hece harflerinin tefsir, lügat, edebiyat, tasavvuf, fıkıh vb. ilim dallarında ele alındığı ayrıca bazı fırkaların düşünce yapısını oluşturduğu görülmektedir. Hece harflerinin şekilsel yazımları itibariyle Arap edebiyatında özellikle Abbâsî döneminde şiir sanatına konu edildiği ve belâgî açıdan genel itibariyle teşbih unsuru olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

⁶⁴ el-Ferâhîdî, *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*, 142.

⁶⁵ el-Hansâ' bint 'Amr, *Dîvânu'l-Hansâ'*, şerh, Ebu'l'Abbâs Sa'leb, thk. Enver Ebû Süveylim, (Amman: Dâru 'Ammâr, 1988), 411.

⁶⁶ el-Enbârî, *Mensûru'l-fevâ'id*, 93-96.

Bu çalışmada varılan sonuçlardan biri de el-Ferâhîdî başta olmak üzere Ebû Abdillâh, el-Enbârî ve er-Râzî'den hece harflerinin isimlerine dair aktarılan anlamlar kısmî de olsa birbirinden farklılık arz etmektedir. el-Ferâhîdî'nin risalesinde bulunan beyitlerin mezkur şairlerin mevcut divanlarında bulunmaması bir bakıma risalenin değerini düşürüyor gibi gözükmektedir. Aynı şekilde beyitlerin müstakil olması, tek beyit olarak rivayet edilmesi söz konusu beytin sadece harfin anlamı için inşad edildiği düşüncesini teyit etmektedir. Fakat el-Ferâhîdî döneminde henüz divanların tedvin edilmediğinin göz önüne alınması bu risalenin dolayısıyla barındırdığı anlamların önemli ve dikkate değer olduğu kanısını güçlendirmektedir. Hece harflerinin, delalet ettiği anlamlarla ilişkisi incelendiğinde el-Ferâhîdî'nin naklettiği anlamlar arasında "kâf" harfinin, risalede verilen anlama lügat anlam itibarıyla uyumlu olduğu görülmektedir. el-Enbârî'nin aktarımına göre ise hem kaf hem de dâl harfi bu sözcüksel uyumu barındırmaktadır. er-Râzî eserinde iki farklı nakille harflerin anlamlarını vermiştir. Her iki nakli de el-Ferâhîdî'den almasına rağmen harflerin anlamları arasında farklılıklar görülmektedir. Bu, risalenin nüshalarının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Bu sebeple er-Râzî aktardığı her bir nakilden sonra o anlamları bir araya getirdiği farklı temalı birer şiir yazmıştır.

Hece harflerinin yazım şekilleri itibarıyla Arap edebiyatındaki yerinin ve hece harflerinin kullanıldığı edebi şiirlerin detaylı çalışılmasının alana katkı sağlayacağı kanaatindeyim.

Kaynakça

- Ahmed, Rızâ Muhammed, *Cemâliyyâtu 't-teşkîli bi'l-harf: eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-'asri'l-'Abbâsî enmûzecen*, Kulliyetu'l-Âdâb, Câmi'atu'l-Minyâ, s.1925.
- Akçay, Halil, *Mâtürîdî'de Âyetleri Tevilde Kinaye Unsuru*. *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019): 841-862.
- Akpınar, Ali, *Kur'an'da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyri nin Hece Harfleri Yorumu*. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, (Ankara 2003),
- Aksu, Hüsamettin. *Hurûfîlik*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhır. *el-Farku beyne'l-firak ve beyânu firkatî'n-nâciye*. b.y.: Dâru'l-âfâkî'l-cedîde, 1977.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'û's-sahîh*, b.y.: Dâru tavkî'n-necât, 1422. Kitâbu fedâilî'l-Kurân, (No: 4992).
- Çağmar, M. Edip, *Kelime Çeşidi Olan Harfin Tanımına ve Özelliklerine Eleştirel Bir Yaklaşım*. AÜİFD, 43/2, (2002).
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berakât. *Mensûru'l-fevâ'id*. thk, Hâtım Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Dâru'l-râ'idî'l-'Arabî, 1990.
- el-Ezdî, Ali b. Zâfir. *Garâ'ibu't-tenbîhât 'alâ 'acâ'ibi't-teşbîhât*. thk. Muhammed Zağlûl Selâm-Mustafa es-Sâvî el-Cuveynî. Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.
- el-Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, vd., *Selâsu kutubin fi'l-hurûf*. thk. Ramazan 'Abduttevvâb. Kahire: Mektebetu'l-hâncî, 1982.
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *el-Misbâhu'l-munîr fi garîbi Şerhi'l-kebîr li'l-Râfî*. Beyrut: el-Mektebetu'l-ilmîyye, ts.
- Gökmen, Sacide. *Hurûfîlik ve Misâli'nin Bir Gazelinin Hurûfîlik Bağlamında Şerhi*. e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 9/1 (Nisan 2017).
- el-Ĥansâ', bint 'Amr. *Dîvânu'l-Ĥansâ'*. Şerh. Ebu'l'Abbâs Sa'leb. thk. Enver Ebû Süveylim. Amman: Dâru 'Ammâr, 1988.
- İbn 'Akîl, Bahâüddîn Abdullah. *el-Musâid alâ teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berakât. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1045 h.
- İbn 'Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali. *Resâilu İbn 'Arabî*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Mu'tez, Abdullah. *Dîvânu İbn Mu'tez*, Beyrut: Dâru sâdir, ts.
- İbn Sînâ', Ebû Ali el-Huseyn b. Abdillâh. *Tis'û resâ'il fi'l-hikme ve't-tabiiyyât*, Kahire: Dâru'l-'Arab, ts.
- el-İfrîkî, Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut: Dâru sâdir, ts.
- el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'*. Kahire: el-Matba'atu'l-emîriyye, 1914.
- Karaman, Ferruh, *Alfabenin icadı ve harflerin kökeni*. Marife dini araştırmalar dergisi, 20/2, (2020).
- el-Kanâziî, Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân. *Tefsîru'l-Muvatta'*. Âmir Huseyn Sabrî. Katar: Dâru'n-nevâdir, 2008.
- el-Kâsânî, Alâuddîn. *Bedâ'iu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-'Arabî, 1982.
- el-Kefevî Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Musa. *Kitâbu'l-kulliyât*. thk, Adnan Dervîş- Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1998.
- el-Kutubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk, Hişâm Semîr el-Buhârî. Riyad: Dâru 'alemi'l-kutub, 2003.
- es-Salih, Subhî. *Mebâhisu fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1977.

- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşfu ve'l-beyân*, thk, Ebû Muhammed b. Aşûr. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, 2002.
- et-Taberânî Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. Musul: Mektebetu'l-'ulûm ve'l-hikem, 1983.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kurân*. thk, Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 2000.
- Teymûr, Ahmed, Muhtârâtu Ahmed. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1999.
- ez-Zâhirî, Ebû Turâb. *Licâmu'l-aklâm*. Cidde: Metâbi'u dâri'l-bilâd, 1982.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Komisyon. b.y.: Dâru'l-hidâye, ts.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002.

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

Aralık/ December /15/2024

Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Tanımı, Tarihçesi, Önemi ve Çeşitleri

Definition, History, Importance And Types Of The Science Of Munâsabât Al-Qur'an

Ahmed Flayyih Raheem Al-maleesi

Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara/Türkiye

PhD Student, Ankara Social Sciences University, Department of Fundamental Islamic Sciences,
Ankara/Türkiye

e-mail: ahmedflayyih6@gmail.com ORCID: 0009-0000-6683-1665

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 09.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 11.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 15.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık/ December

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyatarastirmalaridergisi.com

Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Tanımı, Tarihçesi, Önemi ve Çeşitleri

Öz

Kur'ân-ı Kerîm, Allah Teâlâ tarafından, Cebrâil (a.s.) aracılığıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)'e yirmi üç yıllık zaman dilimi içerisinde farklı şartlar ve çeşitli olaylara bağlı olarak tedricen indirilmiş ilâhî bir kitaptır. Buna rağmen seçilen kelimelerle, kurulan cümlelerle ve bunların ifade ettiği ma'nâlarla âyet ve sûreleri arasında eşsiz bir tenâsüp, âhenk ve insicâm mevcuttur. Münâsebâtü'l-Kur'ân, kendi siyâk ve sibâkı içerisinde âyet ve sûreler arasında bulunan fevkalade insicâm ve uyumu tespit edip Kur'ân-ı Kerîm'in sahih bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'e dayanan ilim dalları, tedrici olarak gelişme göstermiştir. Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi de; i'câz, belâgat, beyân, me'ânî ve 'Ulumü'l-Kur'ân ilimlerine dayanması nedeniyle doğal olarak kademeli şekilde şekillenmiş ve tekamüle erişmiştir. Bu çalışmada Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin tanımı, tarihçesi, önemi, tespit edilen umumî kaideleri, diğer Kur'ân ilimleriyle ilişkisi ve müfessirlerin bu konudaki yaklaşımları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Daha sonra âyet ve sûre kelimelerinin tanımları yapılmış, Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin temel çeşitleri olan âyetler, sûre içi ve sûreler arasındaki münâsebet çeşitlerinin altında bulunan şekiller ile ilgili birtakım örnekler eşliğinde izahlar yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi, Âyet, Sûre.

Definition, History, Importance And Types Of The Science Of Munâsabât Al-Qur'an

Abstract

The Qur'ân al-kerîm is a divine book that was revealed gradually by Allaah through Jabrâil (a.s.) to Prophet Muhammad (pbuh) over a period of twenty-three years, depending on different circumstances and various events. Despite this, there is a unique tenâsüp, harmony and coherence between the words chosen, the sentences formed and the meanings they express, and the verses and suras. This science provides an authentic understanding of the Holy Qur'ân by identifying the remarkable coherence and harmony between the verses and surahs within their own syllabi. The branches of science based on the Holy Qur'ân have developed gradually. Since the science of Munâsabât al-Qur'ân is based on the sciences of i'jâz, rhetoric, beyân, ma'ânî and 'ulum al-Qur'ân, it has naturally been shaped and developed gradually. In this study, information is given about the definition, history, importance, general principles of determination, its relationship with other Qur'anic sciences and the approaches of the commentators on this subject. Then, the definitions of the words verse and surah were made, and the basic types of the science of Munâsabât al-Qur'ân, which are the basic types of the science of Munâsabât al-Qur'ân, were tried to be explained with some examples related to the forms under the types of interrelationships between verses, sûrah and surahs.

Keywords: Qur'ân, Tafsir, Munâsabât al-Qur'ân, Munâsabâh, Verse, Sûrah.

Giriş

İnsanları dünya ve âhîret mutluluğuna ulaştırmak için indirilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm, daha iyi anlaşılması amacıyla hemen her yönüyle incelenmiş ve özellikle

inananların kendisinden daha fazla istifade etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in dizgisindeki letâfet, zarâfet ve âhengi inceleyen en önemli ilim dalı, Münâsebâtü'l-Kur'ân veya diğer adıyla âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet ilmi olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in, lafzı gibi tertîbinin de mucize olduğunu ispatlamaya çalıştığı için mezkur ilim Kur'ân ilimleri arasında kıymetli ve şerefli bir ilim dalı olarak kabul edilmiştir.

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, tefsir tarihinde ilk olarak, hicrî IV. asrın ortalarında Bağdat'ta yaşayan Ebûbekir en Nisâbûrî (ö. 324/936) tarafından sözlü olarak ifade edilmeye başlamış, Ebû'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ile birlikte eserlerde yerini almış ve Burhânuddîn el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) *Nazmü'd-Dürrer fî Tenâsubi'l-Âyî ve's-Suver* adlı tefsirinin sonucunda da bilimsel bir kimlik kazanmıştır. Münâsebâtü'l Kur'ân ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'deki iç bütünlüğü, âyet ve sûreler arasında bulunan tenâsüp, insicâm ve uyumu ortaya koymayı hedef edinmiştir.

1. Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Tanımı, Tarihçesi, Önemi ve Müfessirlerin Konuya İlişkin Yaklaşımları

1.1. Münâsebâtü'l-Kur'ân'ın Lugat ve Istılâh Ma'naları

1.1.1. Münâsebâtü'l-Kur'ân'ın Lugat Ma'nası

Tenâsüp “التَّنَاسُبُ” Arapça “نَسَبَ” “n-s-b” fiilinin kökünden tefâ'ul; Münâsebet “المُنَاسَبَةُ” de aynı kökün müfâ'le kalıbından türetilmiş birer mastar olup lugat ma'nası itibariyle “soy, akrabalık, bağ, uygunluk, benzerlik” gibi anlamlara gelmektedir.¹ Fakat İbnu's-Sikkî'te göre (ö. 244/858), tenâsüp ve münâsebet kelimelerinin anne ve baba tarafından akrabalık anlamını da ifade etmektedir. Bu izahlara istinaden neseb kelimesinin “aidiyet” ma'nası taşıdığı söylenebilir. Bu sayede insanların soyunun, nesebinin kime ait olduğu bu sayede bilinebilmektedir. Ayrıca neseb kelimesi, bir beldeye ya da bir sanata mensubiyet anlamlarında kullanıldığı da kaynaklarda geçmektedir.²

¹ Ahmed Zekeriyâ İbnu Fâris, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luğa* (Dâru'l-Fikr, 1979), 6/423; İsmâ'il b. Hammâd ec-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ts.) 1133; Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbnu Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1990), 1/755.

Tenâsüp ve münâsebet masterlarının türetildiği “nesebe” fiili, شَرَكُهُ فِي نَسَبِهِ “Ona nesebinde ortak oldu, yani aynı nesebten geldi.” demektir.³ Yine bu kalıptan türeyen “nesîb” de “akraba” ve “yakın” ma’nâsına gelmektedir. Nitekim فَلَانٌ يُنَاسِبُ فَلَانًا “falanca falana yakın oldu ve benzedi.” ifadesi buna misâldir. Birbirlerine benzerlik göstermeleri ve birçok şeyde müşterek olmaları tenâsüp ve münâsebet masterlarının türetildiği “neseb” kökünün gerçek ma’nâsı olan soy ve akrabalık gibi isimlerin müşterek özellikleridir. Aynı soya tabi olan insanların maddî ve manevî pek çok yönleri ortaktır veya birbirine benzemektedir. Bu nedenle onların dilleri, örfleri, adetleri, renkleri ve çoğu zaman dinleri de müşterektir. Ayrıca fiziki vasıfları açısından da birbirlerine benzerlik göstermektedirler. Bu müşterek cihetlerden dolayı münâsebet kelimesine mecâzî olarak müşâkele yani benzerlik ve mukârebe yani yakınlık anlamları da yüklenmiştir.⁴

1.1.2. Münâsebâtü’l-Kur’ân’ın Istılâh Ma’nâsı

Münâsebet ilmi ve Münâsebâtü’l-Kur’ân hakkında âlimler tarafından çeşitli tanımlar yapılmıştır. Münâsebet ilmi ile münâsebâtü’l-Kur’ân’ı bir ilim dalı olarak kabul eden âlimlerin bu ilme dair yapmış oldukları tanımların bazıları şunlardır: “Münâsebet, iki şey arasındaki ilişkidir. Bununla da Allah’ın kitabındaki âyetler ve sûrelerin öncesi ve sonrasıyla olan ilişkisi kastedilmektedir.”⁵, “Mütekellimin başlamış olduğu sözü ma’nâ olarak yine ona uygun bir sözle bitirmesidir.”⁶, “Âyetler ve sûreler arasında icmâl-tafsîl, umumîlik-hususîlik, aklîlik-hissîlik ya da bunlardan başka alâka çeşitlerinden birisiyle ya da sebeb-müssebbeh, illet-ma’lûl, benzerlik-zıtlık gibi zihnî bağlarla ma’nâ irtibatı sağlamaktır.”⁷, ve “Münâsebet şerefli bir ilimdir. Akıl bu ilimle korunmakta ve bir kimsenin söylediği sözün değeri bu ilim sayesinde bilinebilmektedir.”⁸

Ancak Burhânuddîn el-Bikâî *Nazmü’l-Dürer* adlı eserinde münâsebet ilmi ile münâsebâtü’l-Kur’ân’ı ayrı ayrı tanımını yaparak birini diğerinden farklı kılan özellikleri belirtmiştir. Bikâî münâsebet ilmini, Münâsebâtü’l-Kur’ân’dan daha genel olarak,

³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/756.

⁴ Cevherî, *Tâcu’l-Luga*, 1133; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/755; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 484.

⁵ Mustafâ Muslim, *Mebâhis fi’l-Tefsîri’l-Mevdû’i* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2000), 58.

⁶ Zekiyyuddîn ‘Abdulazîm İbnu Ebû’l-İsba’, *Bedî’u’l-Kur’ân* (Mısır: Nahdatu Mısır, ts.), 55.

⁷ Bedruddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi’l-Ulûmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Dâru’l-Hadis, 2006), 36; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fi’l-Ulûmi’l-Kur’ân*, trc. Sakıp Yıldız vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1986), 288. ‘Abdulmute’âl es-Sa’îdî, *en-Nazmu’l-Fennîyyu fi’l-Kur’ân* (Mısır: Mektebetü’l-Âdâb, ts.), 28.

⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fi’l-Ulûmi’l-Kur’ân*, 36.

“*Kelimelerin birbiri ardına dizilişindeki hikmeti bildiren ilimdir*”⁹ şeklinde tarif ederken Münâsebâtü'l-Kur'ân hakkında şöyle demiştir: “*Münâsebâtü'l-Kur'ân, Kur'ân cüzleri arasındaki tertîbin illetini ve mâhiyetini bildiren ilimdir.*”¹⁰ Bu tanımlara göre münâsebet ilminin mevzûsu harf, kelime ve cümlelerin art arda dizilişindeki ilgi ve ilişkiyi göstermektir. Münâsebâtü'l-Kur'ân konusu ise, âyetler ve sûreler arasındaki ilişki ve insicâmı tespit etmektir. Buna göre münâsebet ilmi, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminden daha geniş ve kapsamlıdır. Bu çalışmada münâsebet ve münâsebâtü'l-Kur'ân kavramları aynı anlamda kullanılacaktır. Ancak çalışmanın başlığından anlaşılacağı üzere münâsebâtü'l-Kur'ân kavramı daha fazla kullanılacaktır.

1.2. Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Tarihçesi

Müfessirler, tefsîr ilminde pek çok eser ortaya koymalarına rağmen münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi hakkında az sayıda eser kaleme almışlardır ki, bunun en önemli sebebi nedir diye araştırıldığında bu ilmin; kelimelerin ilişkisi, irtibâtı ve anlam bütünlüğü gibi mevzûlarla alakalı olan belâğat ilmi içinde değerlendirilmesi, tefekkür ve düşünmeye dayanması olduğu görülecektir.

Bazı sahâbelerin, âyetler arasındaki tenâsüp konusundan bahsettiği¹¹ ve Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728), “Nüzûl sebepleriyle hükümler arasındaki münâsebet”, “Nâsih-Mensûh”, “Mekkî-Medenî âyetler” gibi konulardan söz ettiği söylenirse de¹² kaynaklar, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminden söz eden ilk âlim, hicrî IV. asrın ortalarında Bağdat'ta yaşayan Ebû Bekr en-Nîsâbûrî tarafından sözlü olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Ebû Bekr en-Nîsâbûrî talebelerine tefsîr dersleri verirken âyetler ve sûreler arasında bulunan tenâsüp ve insicâma önem vermiş ve: “*Şu âyet şunun yanına neden yerleştirilmiş? Şu sûrenin şunun akabinde getirilmesindeki hikmet nedir?*” şeklinde sorular sorarak izahlar yapmıştır. Bunun yanı sıra Bağdat âlimlerini münâsebet ilmine vakıf olmadıklarından dolayı eleştirmiştir.¹³

⁹ Burhânuddîn İbrâhîm b. 'Omer el-Bikâî, *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyi ve's-Suver*, thk. Muhammed 'Abdulhamîd, (Kâhire: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, 1992), 1/5.

¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, 1/6; aynı mlf. *Masa'idü'n-Nazar li'l-İşrâf 'Alâ Makâsi's-Suver*, (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987), 1/34.

¹¹ Sa'îd Havvâ, *el-Esâs fî't-Tefsîr* (Beyrût: Dâru's-Selâm, 1989), 1/24.

¹² Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 41.

¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3/322; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 200; Faruk Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Âhenk* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2010), 50.

Ebû Bekr en-Nîsâbûrî'nin ölümünden yaklaşık iki asır sonra yaşayan ve münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi üzerine konuşan Endülüslü Ebû Bekir İbnu'l-'Arabî (ö. 543/1148), *Sirâcu'l-Murîdîn* isimli eserinde münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin, yaşadığı dönemde pek yaygın olmadığını dile getirerek şu şekilde açıklamıştır: “*Âyetlerin birbiriyle ilişkisi, ma'nâların birbirini tamamlaması, cümlelerin muntazamlığı açısından âyetlerin tek kelime gibi oluşunu anlatan bu ilim, değerli bir ilimdir. Bir âlimden başkası bu duruma değinmedi. O da sadece Bakara sûresinin âyetleri arasındaki bulunan münâsebetlerle ilgili bir eser meydana getirdi. Bundan Sonra Allah bize bu konuya eğilmeyi nasip etti. Ancak bu ilme ilgi gösteren olmadı. Halkın tenâsüple ilgili fikirlerimizi yanlış yorumladıklarını görünce, çalışmayı bırakıp neticeyi Allah'a havale ettik.*”¹⁴

Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil* isimli eserinde âyetler ve sûreler arasındaki eşsiz münâsebet ve uyuma değinen ilk müfessirlerden kabul edilmektedir. Zemahşerî Bakara sûresinin pek çok âyetinde âyetler arasında irtibât ve insicâm tesis ederken, Kur'ân-ı Kerîm'in diğer sûrelerinde bulunan âyetler arasındaki irtibâta birkaç defa temas etmekle yetinmiştir. Bununla birlikte Zemahşerî, söz konusu eserinde sûrelerin başı ile sonu arasındaki tenâsube az da olsa değinmiş ve kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiştir. Ayrıca Süyûtî'nin (ö. 911/1505) bu sahada telif ettiği *Merâsîdu'l-Metâli* isimli eserinde Zemahşerî'nin tesiri büyüktür.¹⁵

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi etraflıca ele alınan ve âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet konusunu sistematik bir tarzda, diğer tefsîr kitaplarına nazaran daha geniş ve kapsamlı bir şekilde işleyen ilk tefsîr Fahrüddîn er-Râzî'nin telif ettiği *Mefâtihu'l-Gayb* isimli tefsîridir. Râzî, Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün âyet ve sûrelerin arasında irtibât, insicâm, âhenk ve uyumun bulunduğunu ifade etmiştir. O, âyetin tefsirine başlamadan önce, önceki âyet ile olan irtibât ve insicâmını açıkladıktan sonra iki âyet arasında kurulan eşsiz tenâsüp, tenâsuk ve uyum ile alakalı düşüncelerini zikretmiştir. Yine Râzî, sûrelerin

¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 37; Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/322.

¹⁵ Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 35; Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 52; Nûruddîn İtir, *İlmu'l-Munâsebat* (Dimeşk: Dâru'l-Gevsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2016), 28; Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 35.

başı ve sonu arasında tesis edilen münâsebet vecihlerine genişçe değinerek bu konunun üzerinde en çok duran müfessirlerden olmuştur. Ayrıca münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi ile ilgili önemli açıklamalar yaparak kendisinden sonra gelen müfessirlere zemin hazırlamıştır.¹⁶ Ebû Ca'fer İbrâhîm el-Ğırnâtî (ö. 708/1308) ise, *el-Burhân fi Tertîbi Suveri'l-Kur'ân* isimli eserinde Kur'ân-ı Kerîm'deki sıralarına göre sûreler arasında bulunan münâsebeti yer vererek münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi hakkında kaleme alınan ilk müstakil eser yazmıştır.¹⁷

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminde daha evvel telif edilmemiş bir metotla *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver* adlı eserinin sahibi Bikâî, kendisinden önce hiçbir kimsenin yazmadığı, üzerinde derinlemesine düşünmediği bir mevzûya değinerek âyetler ve sûreler arasında kurulan eşsiz münâsebet, âhenk ve uyuma temas ederek muhteşem bir eser ortaya koymuştur.¹⁸ Kur'ân-ı Kerîm'in değişik zaman ve mekânlarda nâzil olduğu halde âyetler ve sûrelerin arasında irtibât, insicâm ve uyumun bulunduğunu ifade ederek Kur'ân bütünlüğündeki i'câz konusuna ayrıntılı bir şekilde değinmiş olması *Nazmü'd-Dürer* isimli eserin en önemli özelliğidir. Ayrıca âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet ile ilgili eski kaynaklarda yazılan dağınık bilgileri toplayan Bikâî, söz konusu eserinde bu bilgiler üzerine yeni bilgiler ekleyerek bu ilme karşı ilgi ve alakayı arttırmıştır.¹⁹

Bikâî'den sonra bu alana önem veren ve eserleriyle şöhret bulan müfessir Celâluddîn es-Süyûtî'dir. Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi konusuna değinmekle birlikte bu şerefli alana iki önemli eser kazandırmış ve *Tenâsuku'd-Dürer* ile *Merâsıdu'l-Metâli'* olarak isimlendirmiştir. *Tenâsuku'd-Dürer* adlı eserin yazılmasındaki en mühim hedef; Kur'ân-ı Kerîm'deki

¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 201; Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 51; İtir, *İlmu'l-Munâsebât*, 28; Mesut Okumuş, *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 416; Ali Yılmaz, *Fahrüddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihi'l-Ğayb) Adlı Eserinde Tenâsüp ve İnsicâm* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 111-237.

¹⁷ Zerkeşi, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 36; Süyûtî, *el- İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/322; İtir, *İlmu'l-Munâsebât*, 28; İbtisâm el-'Emûdî, *el-Muhtârâtu Mine'l-Munâsebât Beyne'l-Suveri ve'l-Âyât* (Riyâd: Merkez Tedebbur li'd-Dirâsât ve'l-İstîşârât, 2015), 11.

¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, 1/2; Çağlar Yılmaz, *Ebu Hafs Ömer en-Neseî'nin et-Teysir fi't-Tefsirinde Sûreler Arası Münâsebet* (Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 27.

¹⁹ Necati Kara, "Nazmü'd-Dürer", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2006) 32/463-464; Sakıb Yıldız, "Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet", *Özdem Kardeşler Matbaası*, 7 (İstanbul 1986), 62; Gülhan Maden, "Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde Mâide Sûresinin Değerlendirilmesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi*, 3 (2022), 167.

sûrelerin tertîbinin tevkîfi olduğu yönündeki düşünceyi savunmak ve bu konudaki farklı görüşlere cevap vermektir. *Merâsîdu 'l-Metâli'* isimli eserinin amacı ise, sûrelerin başı ile sonu arasında kurulan tenâsüp ve tenâsuk vecihlerine değinmektir. Ayrıca Süyûtî'nin telif ettiği bu eserde Zemahşerî'nin etkisi belirgindir.²⁰

Muasır âlimlerlerden olup münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi üzerinde duran ve bu metoda başvuran müfessirler de çıkmıştır. Bu alanda müstakil eser telif eden ve kaleme aldıkları tefsîrlerde münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine önem vererek değinen bazı muasır müfessirlerin isimleri ve eserleri sırasıyla şunlardır: 1. Hamîduddîn Ferâhî (ö. 1863-1930), *Tefsîru Nizâmi 'l-Kur'ân ve Te'vîlu 'l-Furkân bi 'l-Furkân*; 2. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1878-1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*; 3. Muhammed et-Tâhir İbnu Âşûr (ö. 1879-1973), *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*; 4. Ahmed Mustafâ el-Merâgî (ö. 1883-1952), *Tefsîru 'l-Merâgî*; 5. Seyyîd Kutub (ö. 1906-1966), *Fî Zılâli 'l-Kur'ân*; 6. Ebû'l-'Alâ Mevdûdî, (ö. 1903-1979), *Tefhîmu 'l-Kur'ân*; 7. Muhammed İzzet Derveze (ö. 1888-1984), *et-Tefsîru 'l-Hadîs*; 8. Sa'îd Havvâ (ö. 1935-1989), *el-Esâs fî 't-Tefsîr*; 9. 'Âişe bint Muhammed Alî Abdirrahmân (ö. 1913-1998), *et-Tefsîru 'l-Beyânî li 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*; 10. Vehbe ez-Zuhaylî (ö. 1932-2015), *et-Tefsîru 'l-Munîr*; 11. Mustafâ Muslim (ö. 1442/2021), *et-Tefsîru 'l-Mevdû 'î li Suveri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*; ve 12. Muhammed Alî es-Sâbûnî (ö. 1930-2021), *Sâfvetu 't-Tefâsîr*.²¹

1.3. Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Önemi

Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi üç yıllık bir zaman diliminde parça parça nâzil olmasına rağmen âyetler ve sûreler arasında sağlam bir ilişki tesis etmeyi ve lafzı gibi söz diziminin de mu'cîze olduğunu ortaya çıkaran münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi sayesinde, âyetler ve sûreler arasında kurulan tenâsüp ve tertîb tespit edilmekte ve Kur'ân'ın sahîh bir şekilde anlaşılıp okunması için, âyetlerin arasında bulunan dizimine dikkat edilmesi gerektiğini öğrenilmektedir. Ayrıca bu ilim ile farklı zaman ve değişik olaylar nedeniyle inmiş olan âyetler arasındaki anlamsal ilişki de tespit edilmiş olur.

²⁰ Süyûtî, *el-İkân fî 'Ulûmi 'l-Kur'ân*, 3/322; Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 65.

²¹ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 56-59; Mehmet Salmazzem, "Kur'ân'ın İ'câz Yönlerinden 'Tenâsüb', Risâle-i Nur Örneği", *İstanbul İlim ve Kültür Vakfı Yayınları*, 2 (2016), 205; Mahmut Sönmez, "Âyetler Arası Münâsebetin Kur'ân İlimlerindeki Önemi", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (2020), 79.

Ebûbekir İbnu'l-'Arabî münâsebet ilminin önemini şu şekilde izâh etmektedir: “Kur’ân’daki âyetlerin bazısının bazısına irtibâtı, ma’naları birbirine kenetlenmiş tek kelime gibidir.”²² Râzî ise Kur’ân, bütünüyle bir tek sûre, hatta bir tek âyettir²³ diyerek bu ilme vermiş olduğu değer ve ehemmiyeti beyan etmiştir. Yine Râzî, Bakara sûresinin son âyetlerini tefsir ederken, “Bir kimse bu sûrenin nazmındaki sırları ve dizilişindeki estetiği tefekkür ederse, Kur’ân-ı Kerîm lafızlarının ma’nalarını, ifadelelerinin vecizliğini ve bütünlük açısından mu’cize olduğunu anlar. Tertîbi ve âyetlerinin dizimi açısından da mu’cizdir. Üslûbu nedeniyle mu’ciz olduğunu söyleyenlerin hedefi bu olsa gerektir. Ancak müfessirlerin çoğu bu ilme değinmediklerini ve içindeki ince sırlara vakıf olmadıklarını gördüm. Bu husustaki hakikat şairin dediği gibidir”²⁴ demektedir.

Bikâî, münâsebâtü'l-Kur’ân ilminin, Kur’ân-ı Kerîm’deki âyet ve sûrelerin dizilişinin arkasındaki hikmeti anlatan bir ilim dalı olduğunu ve bu ilmin muktezâ-i hâli araştıran belağâtin temel gayesi olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre, kelamın ifade ettiği güzellik ve uyumun anlaşılması sûreden hedeflenenin öğrenilmesine bağlı ve bu da Kur’ân’daki tüm kelime ve cümlelerden istenen ma’naların bilinmesini ifade eder. Bu yüzden münâsebâtü'l-Kur’ân ilmi, çok büyük bir değer ve önem taşımaktadır²⁵ demek suretiyle bu ilmin aslında ne kadar ehemmiyetli olduğunu ortaya koymaktadır. Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ise Önceki müfessirlerin münâsebet ilmine pek önem vermediklerini dile getirerek “Münâsebet ilmi, kelamın parçalarını diğeriyle iliştirerek aralarındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak ve kelamın bu durumu, parçaları birbiriyle insicâm içerisinde olan kuvvetli bir yapıya benzemektedir. Düşünmeyi gerektiren bir ilim olması nedeniyle müfessirler âyetler arasında bulunan tenâsüp, insicâm ve uyuma temas etmekten kaçındıklarını”²⁶ ifade etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bulunan her sûre çeşitli konular içermekle beraber üzerinde durduğu temel konuları da ihtiva etmektedir. Münâsebâtü'l-Kur’ân ilmi, sûredeki bir

²² Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 37; Süyûtî, *el- İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 3/322; Mennâ' Kattân, *Mebâhis fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.), 92.

²³ Fahrduddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981), 7/139.

²⁴ er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7/139; Muhammed Aydın, “Temmulât fi’l-Munâsebâti ve’d-Dirâseti’t-Tatbikiyye Min’l-Kur’âni’l-Kerîm”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2008), 29.

²⁵ Bikâî, *Nazmü’d-Dürer*, 1/6; Nurullah Kurt-Mansûr el-‘Acmi, “Ehemmiyetu ‘İlmi’l-Munâsebât fi Fehmi’l-Kur’ân”, *el-Basîra*, 2 (2017), 114.

²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 36; Târik Süleyman, “İlmu’l-Munâsebât Beyne’l-Suveri ve’l-Âyâtî fi Zev’i Tedebburi’l-Kur’âni’l-‘Âzîm”, *el-Mecelle el-İlkitroniyye eş-Şâmîle*, 16 (2019), 11; Henâ Ğumayme, *et-Tenâsubu fi’l-Kur’ânul-Kerîm (Suretâ eş-Şems ve’l-Leyl Unmudecen)* (Câmi’yetu Şehîd Hamme el-Ahdâr, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9.

konudan diğer bir konuya geçişlerin nedeninin anlaşılmasını sağlayan bir ilimdir. Ayrıca münâsebet ilminin birçok faydaları vardır. Nazmın inceliği ve tertîbin sağlamlığı konusunun tefekkür edilememesi nedeniyle kalpte meydana gelen şüpheleri gidermek ve imânı arttırmak; âyetlerin ma'nâlarının ve içerisindeki maksadın sınırlarının anlaşılmasında yardımcı olmak; Kur'ân'daki kıssaların tekrar edilmesinin sebebini ortaya çıkarmak; âyetlerin taşımış olduğu ma'nâların arasından isabetli anlamı tercih etmede yardımcı olmak ve Kur'ân'ı ezberlemeye ve tefekkür etmeye etkin bir unsur olmak bu ilmi bilmenin faydalarındandır.²⁷

Sonuç olarak Kur'ân'daki kullanılan bütün kelime ve ibarelerin anlamları, insanlara tebliğ edilmesi murâd edilen mesajları en güzel bir tarzda ifade edilebilmek için itinayla seçildiğini söylemek yerinde olacaktır. Zira Allah Teâlâ tarafından insanlara tebliğ edilmek üzere gönderilen Kur'ân-ı Kerîm, belâgat yönüne ehemmiyet verilerek muhteşem bir kitap olarak indirilmiştir. Bu bağlamda münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in âyet ve sûreleri arasındaki irtibât, insicâm, âhenk ve uyumu keşfederek Kur'ân'ın insanları 'âciz bırakan bu önemli vechine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

1.4. Münâsebâtü'l-Kur'ân'ı Tespit Etmede Umumî Kaideler

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin, diğer bütün ilimler gibi kendisine ait usûl ve kaideleri mevcuttur. Usûl âlimleri tarafından münâsebâtü'l-Kur'ân'ı tespit etmek için bazı yöntem ve kaideler geliştirilerek âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet, insicâm ve uyum gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak münâsebeti tespit etmek bazı durumlarda kolay ve açık olabileceği gibi bazı durumlarda da zor ve gizlidir. Bu durumda müfessir, büyük bir çaba sarf ederek ve Kur'ân-ı Kerîm'in maksatlarını göz önünde bulundurarak onun akıl ve mantığından da yararlanmak zorundadır.

Subhî es-Sâlih (ö. 1926-1986), münâsebâtü'l-Kur'ân'ı tespit etmenin güç ve zor bir iş olduğunu ve büyük bir çaba gerektirdiğini ifade ederken, kişinin bazen edebî zevkine ve bazen de fitrî mantığına başvurarak tenâsüp yönlerine ulaşabileceğine vurgu yapmaktadır.²⁸ Muhammed Dırâz'a göre ise, Kur'ân-ı Kerîm'deki irtibât ve uyumu inceleyecek kimse, önce sûreyi baştan sona hızlıca okuyarak onun maksadını ortaya

²⁷ 'İtr, *İlmu 'l-Munâsebât*, 23-26; 'Omar M. O. Abulail, *İbn Âşûr'un et-Tahrîr ve 't-Tenvîr'inde Münâsebet İlmi* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 62-65.

²⁸ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî 'Ulûmi 'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l- 'İlm lil Melâyin, 1977), 155.

koymalı, sûrenin belli bölümlerini ve bu bölümlerin maksatlarını tespit ederek sûre ile ilgili genel bir fikir sahibi olmalı, ardından sûrenin bölümleri arasında bulunan konuyla ilişkisini bulmaya gayret göstermeli, ve sûrenin nazmını anlamak için, ona bir bütün olarak bakıp sûrelerin üzerine inşa edilen küllî nizâma dikkat etmelidir.²⁹

Bikâi *Nazmü'd-Dürer* adlı eserinde hocası Muhammed b. Muhammed el-Mağribî'den (ö. 865/1460) âyetler ve sûreler arasındaki münâsebeti tespit etme hakkında önemli bir kaide öğrendiğini söyleyerek³⁰, kaidenin içeriğini şu şekilde zikretmektedir: “Önce sûrenin serdedildiği maksada, sonra bu maksadın muhtaç olduğu mukaddimelere, daha sonra maksada uzaklık ve yakınlık bakımından bu mukaddimelerin derecelerine bakılır. Ayrıca kelamın mukaddimelerde birbirini takip etmesi sırasında dinleyenin bazı hüküm ve bilgileri kavrama isteğini, belâğat ilmi kaidelerine uymak suretiyle yerine getirmesine bakılır. Bu da münâsebeti tespit etmek isteyen kimsenin naslara vakıf olmasını sağlamak ve kendisine tatmin edici bilgiler vermekle olur. İşte bu, Kur’ân’ın bütün bölümleri arasındaki irtibât hükmünü ortaya koyan umumî bir kaidedir. Bu kaide uygulandığı zaman bütün âyet ve sûrelerin birbiriyle olan münâsebeti ayrıntılı olarak ortaya çıkar.”³¹

Ayrıca âyetler ve sûreler arasındaki münâsebeti tespit etmeye çalışan müfessir bazı şartlara dikkat etmelidir. Bu şartlar şu şekilde sıralanabilir: **a.** Kur’ân’ın lafızlarının delâletlerini kavramak için lugat vechinin tamamını incelemeli ve bütün ilmî kuvvetini ortaya çıkarmalı, **b.** Esbâb-ı nüzul ilmine vâkıf olmalı, **c.** Belâğat ve Beyân ilimleri konusunda detaylı bilgiye sahip olmalı, **d.** Bu ilim ile işgal eden kimsenin şeffaf bir doğası, ince ve zarif anlayışı, art arda dizilmiş âyet-i kerîmelerdeki sırrı ortaya çıkarıp anlayacak keskin bir zekâsı bulunmalıdır.³²

²⁹ Dırâz, *En Mühim Mesaj Kur’ân*, trc. Suat Yıldırım (Ankara: Akçağ Yayınları, 1985), 190-194.

³⁰ Bikâi, *Nazmü'd-Dürer*, 1/17; Adnan Arslan, “Bikâi’nin Nazmü'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmine Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5 (2021), 362.

³¹ Bikâi, *Nazmü'd-Dürer*, 1/18; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/327-328.

³² Muhammed Mahmûd el-Hicâzî, *el-Vahdetü'l-Mevdüyyetu fi'l-Kur’âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1970), 64; Muhammed Selâme, “İlmü'l-Munâsebâti'l-Kur’âniyye”, *Mecelletu Câmi'yeti'l-Ezher Kulliyetu't-Terbîye*, 2 (2010), 241-242; Ebîr el-Havâlîde, *el-Munâsebât Beyne el-Âyâtî ve's-Suveri ve Eseruhâ fi İzhâri Me'âni'l-Kur’âni'l-Kerîm ve İ'câzihi* (Câmi'yetu Âl el-Beyt, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 63-70. Bu hususlara ilave olarak Bâzmül tarafından ifade edilen şu esasları da zikretmekte fayda vardır. **a.** Münâsebet, âyetin siyâk ve sibâkına uygun olmalı, **b.** Şerî'at hükümlerine ters düşmemeli, **c.** Âyetin tefsiriyle muvafık olmalı, **d.** Arapça ile çelişkili olmamalı, **e.** Müfessir, âyetin münâsebetinin kesin olarak Allah'ın murâdı olduğunu söylememelidir. bkz. Muhammed b. 'Omer Bâzmül, *İlmü'l-Munâsebât fi's-Suver ve'l-Âyât* (el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2002), 36.

Sonuç olarak müfessir, âyetler ve sûreler arasında bir tenâsüp ve tenâsuk söz konusu olup olmadığını incelerken; evvelâ yukarıdaki başlık altında ifade edilen hususlara riayet etmelidir. Zira müfessir, zarûfî ve gerekli ilimlere sahip olduğu gibi münâsebet konusunda da gerekli şartlara uymalıdır. Nihayetinde münâsebet konusu ictihâdî bir mesele olduğundan dolayı, tespit edilen münâsebetin Allah Teâlâ'nın murâdî olduğu düşüncesine de kapılmamalıdır.

1.5. Münâsebâtü'l-Kur'ân İlminin Diğer Kur'ân İlimleriyle İlişkisi

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarının mu'ciz olduğunu ortaya çıkardığı gibi bu lafızların nazm ve telifinin de mu'ciz olduğunu ortaya çıkarmayı amaçladığından "İ'câzu'l-Kur'ân" ilmi ile yakın bir ilişkisi vardır. Hatta İ'câzu'l-Kur'ân ilminin bir yönünü teşkil etmektedir. Kur'ân'ın nazım ve telif yönünden i'câzı, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin konusunu oluşturmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm muhtelif sebepler üzerine 23 yıl içinde nâzil olduğundan, Hz. Peygamber (s.a.v.) indirilen her âyet için "Bu âyeti şu yere koyunuz." diye buyurmuştur. Vahiy vasıtasıyla âyetlerin çeşitli sebeplerle ve farklı zaman ve yerlerde indirilişi tamamlandığında, âyetler ve sûreler arasında muhteşem bir irtibât ve uyum bulunan bir kitap ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'in nazım ve telif açısından mu'cize olduğunu göstermektedir.³³

Bikâî, nahiv ilmine nispetle me'ânî ve bedî' ilimleri ne ise, tefsîr ilminde de münâsebet ilminin durumu aynıdır.³⁴ diyerek münâsebet ilmini belağat ilmiyle ilişkilendirmektedir. Zerkeşî, Kur'ân-ı Kerîm'deki âyet ve sûrelerin dizilişinin hikmetlerini konu edinen münâsebet ilmi, âyet ve sûrelerin nüzûl süreci ve sebepleri üzerinde duran esbâb-ı nüzûl ilmiyle de yakın bir alakası vardır. Bundan dolayı usûl kitaplarının münâsebet ilmiyle esbâb-ı nüzûl ilmini birlikte işlediklerini³⁵ belirtmektedir.

Elmalılı ise Kur'ân'da sûreler, sûrelerde kıssalar, kıssalarda âyetler, âyetlerde kelimeler, kelimelerde harfler ve bütün bunlar arasında açık veya kapalı, sözle veya ma'nâ ile birçok cihetten tam bir insicâm ve belli bir düzen vardır ki, bunların tek tek

³³ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, 37; Şerif Gedik, *Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet ve Âhenk* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10.

³⁴ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, 1/6; Menâl es-Seyîd Hasan, "İlmu'l-Munâsebat ve Eseruhu fi Teysîri ve İtkâmı Hifzî'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Mecelletu Me'âlim ed-Da'vetu'l-İslâmîye el-Muhakkeme*, 15 (2022), 502.

³⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 35.

incelenmesi ve detaylarının ortaya çıkarılması sayısız denilebilecek kadar çoktur ve hemen hemen bütün ilimleri ve sanatları da yakından ilgilendirmektedir. Bu ilimlerin başında nahiv ve belağat ilimleri³⁶ geldiğini ifade ederek, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin diğer ilimlerle olan irtibatını açıklamaktadır.

Sonuç olarak münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi ile uğraşan âlimler, söz konusu ilmin birçok ilimle ilişkisi olduğu halde İ'cazu'l-Kur'ân, nahiv ve belağat ilminin çeşitlerinden sayılan me'ânî ve bedî' ilimlerinin yanında esbâb-ı nüzul ilmi ile de ilişkilendirmektedirler.

Müfessirlerin Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmine Yaklaşımları

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi konusunda müfessirlerin yaklaşımları iki başlık altında değerlendirilebilir. Bazı müfessirler Kur'ân'ın i'câz ve belağatını ortaya koyduğundan dolayı münâsebet ilmine önem vermişlerdir. Bazı müfessirler ise, mezkur ilmi gereksiz bir ilim olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu yaklaşımı savunanların sayısı azdır.

1.5.1. Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmını Kabul Edenler

“Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin tarihçesi ve önemi” başlıklarının altında ifade edildiği gibi hicrî IV. asrın ortalarında ortaya çıkan bu ilme pek çok müfessir tarafından önem verilmiş ve tefsirlerinde işlemişlerdir. Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine önem veren ve eserlerinde konuya temas eden mevzubahis başlık altında isimleri belirtilmeyen- bazı müfessirler kronolojik olarak şu şekildedir: Ebû Hafs 'Omer en-Nesefî (ö. 537/1142), *et-Teyisîr fî't-Tefsîr*, Ebû'l-Hasen Alî el-Harâllî (ö. 637/1240), *el-'Urve bi-Miftâhi'l-Bâbi'l-Mukaffel li Fehmi'l-Kur'âni'l-Munezzel*; Abdullah b. 'Omer el-Beydâvî (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-Te'vîl*; Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*; Ebû Hayyân Muhammed el-Endelusî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*; Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî (ö. 920/1514), *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*; Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm* ve Şihâbuddîn b. Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *Râhu'l-Me'ânî*'dir.³⁷

³⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.), 1/66.

³⁷ Keziban Dut, *Âyet Sonlarındaki Esmâü'l-Hüsnâ'nın Âyetle Olan Münâsebeti (Fâtîha, Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ Sûreleri Bağlamında)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 10; Sönmez, “Âyetler Arası Münâsebetin Kur'ân İlimlerindeki Önemi”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (2020), 79.

1.5.2. Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmini Kabul Etmeyenler

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini kabul etmeyenlerin başında 'İzzuddîn b. 'Abdisselâm (ö. 660/1262) ve Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) gelmektedir. 'İzzuddîn b. Abdisselâm, Kur'ân-ı Kerîm'in farklı zamanlarda ve muhtelif olaylardan dolayı nâzil olduğunu ve içinde çok değişik, birbirinden çeşitli mevzûlar içerdiğini iddia ederek, böyle birbirinden muhtelif mevzûları barındıran âyetler arasında tenâsüp kurulamayacağı fikrini savunmaktadır.³⁸

Veliyyuddîn Ahmed el-Mellevî (ö. 774/1372) ise 'İzzuddîn b. 'Abdisselâm'ın bu düşüncesine karşı çıkararak âyetlerin çeşitli ve muhtelif zaman ve mekânlarda parça parça inmiş olsa da hikmet bakımından tertîp üzere nâzil olduğunu, günümüzde elimizde mevcut olan mushafın Levh-i mahfûz'da aynısının bulunduğunu ve âyetlerle sûrelerin tertîbinin tevkîfi olduğu görüşünü savunarak 'İzzuddîn b. Abdisselâm'ın görüşlerini reddetmektedir.³⁹

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin gerekli olmadığını savunan ve bu ilimle uğraşan müfessirleri eleştiren bir diğer isim ise Şevkânî'dir. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* adlı eserinde; birçok müfessirin zorlama bir yorum çeşidi oluşturduklarını, sorumlu olmadıkları bir alana girdiklerini, vakitlerinin çoğunu kendilerine fayda sağlamayacak bir sanata sarf ettiklerini, hatta Kur'ân ile ilgili konularda yapılması yasaklanan, sadece kendi görüş ve fikirleriyle yorum yapma durumuna düştüklerini ifade etmektedir. Çünkü onlar Mushaflarında sıradan yaklaşımlarla âyetler arasında birtakım irtibâtlar tesis etmek istemeleri nedeniyle zorlama yorumlara ve kötü yanlışlara düştüler. Bu nedenle onlardan, Allah'ın sözünün yanında, belîğ kimselerin sözleri bile uzaktır ve bu gibi kişiler insâfa da sığmaz⁴⁰ diyerek, görüşlerini ifade etmektedir.

Şevkânî'nin münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi hakkında söylemiş olduğu tenkitlerin kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü tefsîr ilminde yapılması men' edilmiş olan rey, kendi arzu ve isteklerinden sadır olup ma'kûl kanıtlardan uzak kişisel düşüncelerdir.

³⁸ 'İzzuddîn b. 'Abdisselâm, *el-İşâre İle'l-Î'câz fî Ba'zı Envâ'i'l-Mecâz* (İstanbul, 1985), 221.

³⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 37; Bâzmûl, *İlmü'l-Munâsebât fî's-Suver ve'l-Âyât*, 34.

⁴⁰ Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Suudi Arabistan: Vizâretü'l-Evkâf el-İslâmiye, 2010), 1/72.

Ayrıca münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine karşı çıkan Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli tefsiri incelendiğinde âyetler arasındaki münâsebet ve irtibâta değindiği de görülmektedir.⁴¹

Sonuç itibariyle, Munasebâtu'l-Kur'ân ilmine müfessirlerin çoğunluğu tarafından önem verilmiş ve eserlerinde işlenmiş bir ilim dalı olduğu gibi bu ilmin varlığını kabul etmeyen müfessirler de bulunmaktadır.

2. Âyet'in Tanımı ve Âyetler Arasındaki Münâsebet Çeşitleri

2.1. Âyet Kelimesinin Lugat ve Istilâh Ma'naları

2.1.1. Âyet'in Lugat Ma'nası

İbnu Manzûr'a göre âyet kelimesi, alâmet anlamına gelmektedir. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'ye göre (ö. 175/791), âyetin veznî "Fe'âletûn"dur. Diğer âlimlerin görüşüne göre ise âyet kelimesinin aslı "eyyetun" olup "Fa'letûn" veznindedir. Âyet kelimesinin çoğulu âyât ve ây'dır.⁴²

Âyet kelimesi sözlükteki asıl ma'nası "bir şeyin ve bir amacın mevcûdiyetini gösteren alâmet" olmakla beraber mu'cize, açık alâmet, delîl, ibret, şaşılacak bir iş ve cemaat anlamlarında da kullanılmıştır. Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201), âyet kelimesinin bu ma'nalarının yanında kitâp ve emir-nehîy ma'nasına da geldiğini örnekleriyle ifade etmiştir.⁴³

2.1.2. Âyet'in Istilâh Ma'nası

Istilâhî ma'nası itibariyle âyet, "*Kur'ân-ı Kerîm'den bir sûrede bulunup başlangıcı ve sonu olan belli bölümlerden her biri için kullanılan bir kavramdır*".⁴⁴ Muhammed 'Abdul'azîm ez-Zurkânî (ö. 1367/1948) Kur'ân-ı Kerîm'in her bir âyeti, birisinin diğeriyle uygunluğu açısından mu'cizedir ve onu getirenin doğruluğunun bir alâmetidir. Onda, nasîhat almak isteyen kimse için ibretler ihtiva ettiğinin yanı sıra i'câzî ve yüksek kıymeti insanları hayret içerisinde bırakmaktadır. Harfler ve kelimelerden

⁴¹ İtir, "Münâsebet İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Önemi", Çev. Eyüp Kara, *İslami İlimler Dergisi*, 2 (ts.), 239-240.; Ahmed 'Atâ 'Omer, "İstişkâlat eş-Şevkânî 'Alâ 'İlmi'l-Munâsebat 'Arzun ve Red", *Mecelletu Câmi 'yeti 'ş-Şârika*, 2 (2020), 595-625.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/61.

⁴³ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnu'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-vucûh ve'n-Nezâ'ir* (Beyrût: Mû'essesetu'r-Risâle, 1987), 154-156.

⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-vucûh ve'n-Nezâ'ir*, 155; Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 188; Yusuf Şevki Yavuz - Abdurrahman Çetin, "Âyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1991), 4/242-244.

meydana gelmesi bakımından âyette cemaat anlamı vardır. Âyetlerin içerdiği hidâyet ve ilimden Allah'ın ilmine ve hikmetine, resûlunun risâletinde doğruluğuna pek çok delil mevcuttur.⁴⁵ diyerek âyetin ıstılâhî anlamı ile yukarıda zikredilen luğavî ma'nâları arasında böyle bir bağ kurmaktadır.

2.2. Âyet İçi Münâsebet Çeşitleri

2.2.1. Âyetlerdeki Kelime ve İbareler Arasındaki Münâsebet

Bir âyette bulunan ibare, kelime ve harflerin kendi içindeki irtibât ve uyumu, o âyetteki nazım bakımından bir âhengini göstermektedir. Âyetleri Allah Teâlâ tarafından indirildiğinden dolayı içindeki nazım da O'nun tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla insanların gücünün yetmediği bir nazma sahiptir. Bu sebeple âyetlerin içermiş olduğu kelimelerden herhangi birini değiştirmek, ilâhî karakteri bozmak demektir. Kur'ân-ı Kerîm müşriklere meydan okumasına rağmen onlar bunun gibi bir kitap getirememişlerdir. Âyetlerin kendi içindeki tenâsüp de, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin önemli bir dalıdır.

Her âyetin içinde yer alan kelimelerin irtibâtı ve insicâmını ispat etmeyi zorunlu görmeyen Râzî, bazı âyetlerde, ehemmiyetinden dolayı çok ayrıntılı bir şekilde âyet içi münâsebet ve ahengi ele alma ihtiyacını hissetmiştir. Misâl olarak, Bakara sûresinin **كُلٌّ** *“Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inandılar”*⁴⁶ âyetindeki kelimelerin münâsebet ve uyumu hakkında şunları söylemektedir: “Bu âyet şu dört mertebenin bilinmesinin, imânın şartlarından olduğunu göstermektedir. **a.** Allah'a imân etmek. Çünkü her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen bir Rab olmadıkça, onun nezdinden gelen elçileri tanımak ve kendilerine uymak mümkün değildir. Bu sebeplerden dolayı imânın temeli Allah'a inanmak ve tanımak olmuştur. Dolayısıyla Yüce Allah, evvela kendisine imânı ifade etmiştir. **b.** Allah Teâlâ vahyi elçilerine melekler vasıtasıyla gönderdiğini belirtmektedir: **يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ نَزَلٍ** *...emrini içeren vahiy ile melekleri kullarından dilediğine indirir.”*⁴⁷; **بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ (١٩٣) عَلَىٰ قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ (١٩٤) بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ (١٩٥)** *“Onu, senin kalbine uyarıcılardan olası diye açık bir Arapça ile Rûhulemîn indirmiştir.”*⁴⁸ Melekler,

⁴⁵ Muhammed 'Abdulazîm ez-Zurkânî, *Menâhilu'l-İrfân* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2021), 1/276.

⁴⁶ Bakara, 2/285.

⁴⁷ Nahl, 16/2.

⁴⁸ Şu'arâ, 26/193-194-195.

yaratıcı olan Allah Teâlâ ile yaratılan insanlar arasında bir araç konumunda oldukları için ikinci mertebede melekler imân belirtilmiştir. Yine bu inceliklerden ötürü Allah Teâlâ, *“شهد الله أنه لا إله إلا هو والملائكة وأولوا العلم قائماً بالقسط لا إله إلا هو العزيز الحكيم”* *“Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler. (Evet) O’ndan başka tanrı yoktur; O mutlak güç ve hikmet sahibidir.”*⁴⁹ buyurmuştur. **c.** Kitaplara imândır. Çünkü Kitap, meleklerin Allah tarafından aldıkları ve insanlara ulaştırdıkları vahye imânı ifade etmektedir. Bu, ayın parlaklığını güneşin ışığından almasına benzetilebilir. Bu bakımdan, melekler ay misâli, vahiy ise ayın nurlanması gibi olmuştur. Ayın nurlanmasının mertebe açısından öncelikli oluşu gibi, meleğin kendisi de vahiyden öncedir. Bu nedenle âyette “kitaplar” kelimesi meleklerden sonra zikredilmiştir. **d.** Peygamberlere imândır. Meleklerden vahyin nurunu alan insanlara peygamberler denilmektedir. Bu bakımdan peygamberler kitaplardan sonra zikredilmektedir. Dolayısıyla burada yaptığımız tasnifte, ince sırlar ve kitaplarda bulunmayan çok önemli hikmetler mevcuttur.⁵⁰

2.2.2. Âyetin Baş Tarafı ile Sonu Arasındaki Münâsebet

Kur’ân-ı Kerîm i‘câz ve belâgat açısından benzeri olmayan bir kitap olduğundan, bazı âyetler, ilk bakışta orada anlatılan konuyla ilgisi olmadığını çağrıştıran cümlelerle sonlanabilmektedir. Fakat âyetin ihtiva etmiş olduğu içerik dikkatlice okunduğunda, âyetin baş tarafı ile sonunun birbirinden farklı veya kopuk bir tarzda sonlandırılmadığı, aksine âyetin ihtiva ettiği anlama uygun bir ifade ile bitirildiği görülmektedir. Bakara sûresinin şu âyeti bu konuya örnek teşkil etmektedir. *إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ* *“Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayan ve esirgeyendir.”*⁵¹

Bikâî bu âyetin son tarafında *إِنَّ اللَّهَ* *“muhakkak ki Allah”* ibaresinin zikredilmesinin bu hükmün bütünüyle güçlük içinde olan ve zorluk yaşayan kimseleri barındırdığına delâlet etmekte olduğunu, *غَفُورٌ* *“çok bağışlayan”* ifadesinin kullanılması ise zorluk halinde olmayan kimselerin harâm kılınan yiyecekleri yemeleri halinde günah

⁴⁹ Al-i İmrân, 3/18.

⁵⁰ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 7/140-141; Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 102-105.

⁵¹ Bakara, 2/173.

işlemiş olacaklarını ve sonuçta eğer Allah'ın bağışlaması olmasa, azabı hak etmesi gerektiğini belirtmesi, رَحِيمٌ “esirgeyendir” ifadesinin zikredilmesinin ise bir sıkıntıyla karşılaşan kalan kişinin bu yiyecekleri yemesi halinde Allah katında olan bir rahmete nail olacağını ve bunu yemesinden ötürü bir günah işlemeyip, Allah'ın o kişinin günahını affetmeyeceğini ifade etmekte olduğunu bildirmektedir.⁵²

2.3. Âyetler Arasındaki Münâsebet

Kur'ân-ı Kerîm'de âyetler arasındaki tenâsüp bazı durumlarda açık bir şekilde görülebilir. Bu âyetler birbirinin ma'nâsını tamamlayıcı mâhiyette olduğundan, aralarında başka bir tenâsüp ve insicâma ihtiyaç duyulmaz. Fakat bazı durumlarda aralarındaki münâsebeti açık bir şekilde görülmeyen âyetler de vardır. Bu âyetler arasında tenâsüp ve irtibât kurabilmek için birtakım manevî râbitalara ve bağlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu râbitalar, sebep-müsebbep, illet-ma'lûl gibi zihnî bağlarla kurulacağı gibi âyetler arasındaki münâsebet çeşitlerinden kabul edilen tanzîr, istitrât, ve intikâl gibi edebî şekillerle de olabilmektedir.⁵³

Burada âyetler arasındaki münâsebet çeşitlerinin en meşhûr olanları zikredilecektir.

2.3.1. Tanzîr: İki benzer şeyi peş peşe getirerek izâha çalışmaktır. Bu usûle Kur'ân'da değinilmiş ve verilmek istenen şeyin, muhâtabın aklına iyi bir şekilde yerleştirilmesi sağlanmıştır.⁵⁴ Mesela: كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ “Nitekim müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde rabbini seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkarmıştı.”⁵⁵ âyetinin أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ “Gerçek müminler işte onlardır. Rableri katında onlar için yüksek mevkiler, bağışlanma ve değerli rızık vardır.”⁵⁶ âyetinden sonra getirilmesi bu münâsebet çeşidine en güzel örneklerdendir. Müminlerin bir kısmı Mekkelilere ait kervanı yakalamanın

⁵² Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, 2/346-347.

⁵³ Zerkeşi, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 39; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/324; Necati Kara, *Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî (885/1480) ve Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981), 212; Yılmaz, *Ebu Hafs Ömer En-Neseî'nin et-Tefsir Fi't-Tefsirinde Sureler Arası Münasebet*, 35.

⁵⁴ Zerkeşi, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 44; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/324; Ali Galip Gezgin, “‘Âyetler ve Süreler Arasındaki Tenâsüb’ ile ‘Sürelerin Tertibinin Tevkîfiliği’nin Kur'ân’ın ‘Metin İçi Bağlam’ı Açısından Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30 (ts.), 12.

⁵⁵ Enfâl, 8/5.

⁵⁶ Enfâl, 8/4.

cihâda çıkmaktan daha faydalı olacağını söylemişler ve cihâda çıkarken gönülsüz ve isteksiz bir tutum sergilemişlerdi. Bir kısmı da Bedir Savaşında elde edilen ganimetlerin kendilerine teslim edilmesini talep etmiş ve bu tutumlarının, haklarında daha hayırlı olduğunu zannetmişlerdi. Allah bu âyetlerde, sahâbenin Bedir Savaşı'na çıkışlarındaki isteksiz tutum ve davranışlarını ganimet taksiminde gösterilen hoşnutsuzluğa benzeterek müminlerin bu ve benzeri hareketlerde bulunmayacaklarını izah etmektedir.⁵⁷

2.3.2. Mudâdde: Âyetler arasındaki münâsebet çeşitlerinden biri de “mudâdde” yani zıtlıktır. Mudâdde; âyetler arasındaki iki zıt konunun birbirini takip ederek gelmesi demektir. “Her şeyin değeri zıddı ile bilinir.” kaidesinden hareketle zıt kavramları içeren ifadeler arasında zihnî bir ilişki tesis edilerek ma'nâlar daha açık bir şekilde ortaya konabilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde azap, sıkıntı vb. ifade eden âyetlerin arkasında Allah Teâlâ'nın rahmetini içeren âyetlerin gelmesi, imân arkasında küfrün zikredildiği görülmektedir.⁵⁸ “*Inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla imân etmezler.*”⁵⁹ âyeti bu sanata örnek teşkil etmektedir. Bakara sûresinin ilk âyetlerinde yer alan müminlerin nitelikleri zikredildikten sonra kâfirlerin vasıflarına temas edilmiştir. İtikât açısından iki zıt kavram olan mümin-kâfir ifadeleri zikredildiğinden ötürü âyetler arasında bulunan tenâsüp ve irtibât “mudâdde” kavramı ile tesis edilmektedir.⁶⁰

2.3.3. İstitrâd: Herhangi bir mevzûdan söz edilirken bir münâsebetle farklı bir mevzûya değinip, yeniden önceki mevzûya dönmeye denir. Burada asıl anlatılmak istenilen, önceki mevzudur.⁶¹ Bu sanat biçimine şu âyet örnek olarak verilebilir: **يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ فُلْ هِيَ مَوَاقِيتٌ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ** “*Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: “Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat*

⁵⁷ Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-ekâvil fî Vucuhi't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 403-404; Zerkeşi, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 44; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/324.

⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 45; Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 36; Bâzmûl, *İlmu'l-Munâsebât fî's-Suver ve'l-Âyât*, 47; Nurullah Özdanış, *Münâsebet İlmi Açısından Sâmerrâi'nin Lemesât Adlı Eseri* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 25.

⁵⁹ Bakara, 2/6.

⁶⁰ el-Bikâi, *Nazmü'd-Dürrer fî Tenâsubi'l-Âyât ve's-Suver*, 2/90-91; Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 16-17.

⁶¹ Zerkeşi, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 47; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/325; Bâzmûl, *İlmu'l-Munâsebât fî's-Suver ve'l-Âyât*, 49; İsmail Durmuş, “İstitrât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 23/401-402.

erdemlilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.”⁶² Bu âyet-i kerîmede hilâl ile ilgili bilgi verilip, hac döneminde evlere arkadan girmenin erdemlik olmayacağı hatırlatılmış ve asıl erdemliğin Allah'ın yasaklamış olduğu şeylerden sakınmak olduğu bildirilerek, hilâlden ziyade asıl sorulması gereken şeyin yasaklanan şeylerden nasıl kaçınılacağı konusuna işaret edilmektedir.⁶³

2.3.4. Tehallus: Mütakellimin, içinde bulunduğu mevzûyu bir münâsebetle tamamen bırakarak başka bir mevzûya geçme sanatıdır. Tehallus sanatında bir mevzûdan diğer bir mevzûya geçmenin amacı, dinleyen kimsenin dikkatini çekmek ve onun mevzûya karşı ilgisini canlı tutmaktır. İstitrâd ile tehallus birbirine benzetilmektedir. Ancak tehallus sanatında değiştirilen mevzûya geri dönülmediği halde, istitrâd sanatında tekrar ilk mevzûya geçilme durumu vardır.⁶⁴ Bu münâsebet çeşidine Zerkeşî'nin vermiş olduğu şu örnek yerinde olacaktır: *اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”⁶⁵ Zerkeşî, söz konusu âyetin tehallus sanatı için en güzel örneklerden biri olduğunu belirterek beş tehallus örneği içerdiğini zikretmektedir. Bu âyette Yüce Allah evvela nûr ve nûrun temsilini açıklamış, sonra tehallus yoluyla bu mevzûyu terk ederek kandil ve kandilin özelliklerini belirtmiştir. Ardından nûr (kandil) ve zeytinağacından nasıl yararlanacağına geri dönmüştür. Yukarıda zikredilen mevzûlar anlatıldıktan sonra bu mevzûlar tekrar bırakılarak zeytin ağacı anlatılmaya geçilmiştir. Tekrar zeytin ağacının husûsiyetleri bırakılarak zeytinağacının vasıflarını anlatmaya tehallus ile başlanmıştır. Zeytin ağacının özellikleri de anlatılınca

⁶² Bakara, 2/189.

⁶³ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1993), 234; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gâyb*, 5/136. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2010), 234.

⁶⁴ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 42; Süyûtî, *el- İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/326; İsmail Durmuş, “Tehallus”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2011).

⁶⁵ Nûr, 24/35.

nûrun ve onun fazlalaşmasının izâhına geçilmiştir. Son olarak da nûrun artmasının izâhından, Allah'ın hidâyet nimetini kullarından dilemiş olduğuna vereceğini açıklamasına tehallus ile geçilmiştir.⁶⁶

2.3.5. İntikâl: Muhâtabı uyanık ve zinde tutmak maksadıyla bir mevzûdan başka bir mevzûya geçmeye intikâl denmektedir. Bu sanat biçiminde önceden söz edilen bir mevzû değiştirilerek farklı bir mevzûya geçilmektedir. İki mevzû arasında geçiş yapılırken de “هذا” yani “bu” lafzı kullanılmaktadır.⁶⁷ Bu sanata misâl olarak şu âyet verilebilir: هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ Bu bir hatırlatmadır. Kuşkusuz Allah'a itaatsizlikten sakınanlara çok güzel bir gelecek vardır...⁶⁸ Allah Teâlâ önceki âyetlerde peygamberlerle alakalı kısmı anlatıp bu ilgili kısmı bitirince bu âyetlerin sonrasında farklı bir mevzûyu anlatmayı istemiştir. Bu anlatacağı kısım ise cennet ve cehennem ehlinin vasıfları ve halleri ile alakalı bir mevzûyu içermektedir.⁶⁹

2.3.6. Husn-i Matlab: Kelamda bir giriş yapıldıktan sonra asıl hedefi belirtmeye geçmektir.⁷⁰ Buna örnek olarak Fâtiha sûresinin şu âyeti gösterilebilir: إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ “(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.”⁷¹ Bu âyet-i kerîme, Müminlerin Allah Teâlâ'ya taleplerini zikretmeden önce bir giriş mâhiyetindeki ifadedir. Çünkü müminler, sadece Allah Teâlâ'ya kulluk edeceklerini ve sadece Ondan yardım isteyeceklerini belirttikten sonra Allah'a asıl taleplerini ileterek kendilerini dosdoğru yola, sırât-ı mustakime ulaştırmasını niyaz etmektedirler. Bu şekilde bir girişten sonra asıl talep edilen husus ifade edilmektedir.⁷²

2.3.7. İhtirâs: Kelamda asıl kast edilen ma'nânın tersini vehmettiren bir şeyin bulunması nedeniyle o vehmi engellemek için kelamın ortasına veya sonuna başka bir sözün asıl ma'nâyı kast etmeye sevk edecek bir sözün eklenmesidir.⁷³ Bu edebî sanatına misâl mâhiyetinde şu âyet verilebilir: إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ

⁶⁶ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, 42.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, 3/327; Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 23; Tuncer, *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 36.

⁶⁸ Sâd, 38/49.

⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-ekâvil fî Vucuhi't-Te'vil*, 918. Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, 48; Süyûtî, *el-İtkân*, 3/327.

⁷⁰ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 24; Gezgin, “‘Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsüb’ ile ‘Sûrelerin Tertîbinin Tevkîfilîği’nin Kur'an'ın ‘Metin İçi Bağlam’ı Açısından Önemi”, 13.

⁷¹ Fâtiha, 1/5.

⁷² İsmail Durmuş, “husn-i Matlab”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1999), 19/31-32.

⁷³ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, 24; Gezgin, “‘Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsüb’ ile ‘Sûrelerin Tertîbinin Tevkîfilîği’nin Kur'an'ın ‘Metin İçi Bağlam’ı Açısından Önemi”, 13.

لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ كَاذِبُونَ ۝” *“Münafıklar sana geldiklerinde, “Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah’ın elçisisin” derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler.”*⁷⁴ Bu âyette münafıkların hakikat olan bir şeye kalpleriyle inanmadıklarını fakat Hz. Peygamber’in yanına gelerek zahiren âyette belirtilen iki cümleye üç tekitle yemin etmişlerdir. Münafıkların *“tanıklık ederiz”* sözünü onların kalpleri yalanlamaktadır. Yüce Allah bu iki noktayı muhteşem bir şekilde ayırt ederek şöyle buyuruyor: “Allah gerçekten O’nun elçisi olduğunu biliyor. Onların elbette sen Allah’ın elçisisin ifadesi dosdoğru bir hakikâttir ve herhangi şüphe yoktur. Ama onların içleri dışlarına uymadığı için (münafıklar ağızla yemin ederler fakat kalpleriyle bu gerçeğe imân etmezler) Yüce Allah onları yalanlamaktadır.”⁷⁵

3. Sûre Kelimesinin Tanımı ve Sûre İçi Münâsebet Çeşitleri

3.1. Sûre Kelimesinin Lugat ve Istilâhî Ma’nâsı

3.1.1. Sûre’nin Lugat Ma’nâsı

Sûre kelimesinin sözlüklerde türetildiği kök ile ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre, *“şehri kuşatan yüksek duvar”* anlamına gelen sūr; diğeri ise *“bir şeyden arta kalan kısım”* demek olan su’r kelimeleridir. Tercih edilen görüş ise birinci görüştür. Şehri kuşatan sûrların yüksekliğine teşbih edilerek sûre kelimesine *“yüksek mertebe”* anlamı yüklenmiştir. Buna örnek olarak câhiliyye dönemi şairlerinden en-Nâbiğa ez-Zubyânî’nin (ö. 604 [?]) şu beyti nakledilmektedir.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَاكَ سُورَةً

تَرَى كُلَّ مَلِكٍ دُونَهَا يَنْدَبُ

*“Görmüyor musun, Allah sana öyle bir mevki vermiş ki o mevkinin altında bütün kuralların bocalamakta olduğunu görürsün.”*⁷⁶ Bu beyitte sûre kelimesi yüksek mevki, yüksek mertebe, anlamlarında kullanılmaktadır. Bikâî, Bakara sûresinin 23. âyetinde yer

⁷⁴ Münâfikûn, 63/1

⁷⁵ Enayatullah Azimi, *Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinin Münâsebetü’l-Kur’ân İlmi Çerçevesinde İncelenmesi (Bakara Suresi Örneği)* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11.

⁷⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân* (Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.), 1/326-327; Kemal Atik, *“Âyet ve Sûrelerin Tevkîfilîği Meselesi”*, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Kayseri 1989), 385-386.

alan sûre kelimesinin tefsirinde Harâllî'den onun yıldız anlamına geldiğini aktarmaktadır.⁷⁷ “Bir şeyden arta kalan kısım” anlamında kullanılan hemzeli sûre kelimesinin hemzesi vav harfine kalbedilmiştir ki, bu da “Kur’ân-ı Kerîm’den bir bölüm” ma’nâsına gelmektedir. Sûre kelimesinin çoğulu ise “suver”dir.

3.1.2. Sûre’nin Istılâh Ma’nâsı

En az üç âyetten oluşan, başı ve sonu belirli olan, Kur’ân-ı Kerîm’deki her bir bölüme sûre denilmektedir. Çünkü Kur’ân sûreleri; birbirine destek olan kelimelerden oluşan âyetlerden örülmüş, muhkem ve yüksek bir şehir sûru gibidir. Emsâllerinden ayırt edilebilen yüksek ve sağlam bir yapı durumunda olup hakikatlerin bir kalesidir. Sûreler taşıdıkları manevî yücelikten dolayı sûrların fiziksel yüksekliğine benzetilmektedir. Sûrenin ma’nâsındaki yükseklik anlamı; sûrelerin Hz. Peygamber (s.a.v.)’i, onun Kur’ân vasıtasıyla hak din olan İslâm’ı muhafaza etmek için, îcazı ile dilsiz durumuna düşen, inanmayan suçlular, istemese de hakkı hâkim kılıp, bâtılı ortadan kaldıran bir mu’cize olması itibariyledir.⁷⁸

3.2. Sûre İçi Münâsebet Çeşitleri

3.2.1. Sûre ile İsmi Arasındaki Münâsebet

Sûre ile ismi arasında tenâsüp olduğunu düşünmek ve anlamsal bir ilişki tesis etmek için sûrelerin isimlendirilmesinin tevkîfi olduğunu kabul etmek gerekir.⁷⁹ Bütün sûrelerin kendine özgü bir kimliği ve temel hedefleri olduğundan, Kur’ân-ı Kerîm’deki sûreler, isimlerini içerisinde bulunan peygamberlerden, kıssalardan ya da anlattıkları bir olaydan almaktadırlar. Bu konuda Bikâî, sûrenin isminden aktarmak istediği mesajın ne olduğunu idrâk ederse kimse, o sûrenin hedefini de anlamış olur. Sûrenin amacını iyi idrak eden de o sûrenin ihtiva etmiş olduğu âyetler ve bütün ifadeleri arasında bulunan insicâmı kolayca tespit edebileceğini ifade etmektedir.⁸⁰

⁷⁷ el-Bikâî, *Nazmü’l-Dürer*, 1/162.

⁷⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 186. Ayrıca geniş bilgi edinmek için bkz. Muhammet Ali Duran, *Sûre İsimleri Açısından Kur’ân’ın Anlaşılması* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 31-33; Abdulhamit Birişik, “Sûre”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2009), 37/538-539.

⁷⁹ Sûrelerin isimlendirilmesinin tevkîfi olduğunu söyleyen âlimlerin arasında Zerkeşî mevcuttur. bkz. Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 190.

⁸⁰ Bikâî, *Masa’idu’n-Nazar*, 2/207; Huseyn Nassâr, *Fevâtihu Suveri’l-Kur’ân* (Kâhire: Mektebetu el-Hâncî, 2002), 208-211.

Bikâî, Bakara sûresinin öldükten sonra dirilmeye misâl teşkil eden “Bakara kıssası” anlatıldığından ötürü bu ismi aldığı söyler. Bununla birlikte bu sûrenin “ez-zehrâ” ve “es-Senâm” olarak da adlandırıldığını da ifade eder. Mezkur surenin “ez-zehrâ” olarak isimlendirilmesinin sebebi, dünya ve ahirette hidâyet yolunu aydınlattığı ve gayba inananların yüzlerini kıyamet gününde aydınlatacağından dolayı olduğunu belirtmiştir. Surenin “es-senâm” olarak isimlendirilmesi, gayba ve ahirete imân etmekten daha büyük hiçbir şeyin bulunmadığı tarzındaki görüşü benimsemektedir.⁸¹

3.2.2. Sûrenin Başı ile Sonu Arasındaki Münâsebet

Sûrenin bütünlüğünü ifade etme açısından sûrelerin başı ve sonu arasındaki irtibât ve uyumu tespit etmek oldukça önem arz etmektedir. Bir sûrenin baş tarafıyla sonu arasındaki anlam ilişkisi, münâsebâtü'l-Kur'ân ilminin önemli konularından biri olarak kabul edilmektedir. Bu konu, Kur'ân-ı Kerîm'in bütünlüğü ve nazımının mu'ciz olması bakımından da göze çarpmaktadır. Kur'ân sûrelerinin başıyla sonu arasında münâsebet, insicâm ve uyum bulunmaktadır.

Sûrenin başı ile sonu arasındaki münâsebet, Mü'minûn sûresi örnek olarak verilebilir. Mü'minûn sûresinin birinci âyetiyle sûrenin sonu arasında gayet açık bir zıtlık ve tenâsüp bulunmaktadır. Sûrenin başında *قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ* “Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir”⁸² denilirken, sonunda, *إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ* “Şu bir gerçektir ki inkârcılar iflâh olmayacak” buyurulmuştur. Yani sûrenin baş tarafında müminlerin muzaffer olacakları, son tarafında ise imân etmeyen olan inkârcıların muvaffak olamayacakları belirtilmektedir.⁸³

4. Sûreler Arasındaki Münâsebet Çeşitleri

4.1. Sûrenin Başı ile Bir Önceki Sûrenin Sonu Arasındaki Münâsebet

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı sûreleri, lafzî benzerlik açısından birbirinin devamı gibi görülebilir. Ancak bu lafzî benzerlik, bütün sûreler arasında bulunmamakla birlikte bazı

⁸¹ el-Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, 2/55; Musâ İbrâhîm el-İbrâhîm, *Buhûsun Menhecîyye fî 'Ulûmi'l- Kur'âni'l- Kerîm* (Urdun: Dâru 'Ammâr, 1996), 235-237.

⁸² Mü'minûn, 23/1.

⁸³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-ekâvîl fî Vucuhi't-Te'vîl*, 717; es-Süyûtî, *Merâsîdu'l-Metâli' fî Tenâsubi'l-Makât'ı ve'l-Metâli'* (Riyâd: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1426), 56; Fâdîl Sâlih es-Sâmerrâî, *et-Tenâsubu Beyne's-Suver fî'l-Muftetehi ve'l-Hevatîm* (Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 2016), 11-198; Nassâr, *Fevâtihu Suveri'l-Kur'ân*, 214; Muhammed Ya'kûb Yûsuf, *fî Munâsebâti Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (el-Câmi'yetu'l-Urduniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 28-34.

sûrelerin ilk âyeti ile önceki sûrenin son âyeti arasında ya da son âyetler ile ardından gelen sûrenin baş tarafında yer alan âyetler arasında tenâsüp ve tenâsuk oluşabilmektedir.

Vâkıa sûresinin sonu ile Hadîd sûresinin başlangıcı arasındaki irtibât ve insicâm, sûrenin baş tarafı ile önceki sûrenin sonu arasındaki münâsebet çeşidine örnek olarak verilebilir. Zira Allah Teâlâ Vâkıa sûresinin son âyetini “Yüce Rabbinin ismiyle tesbîh et” emriyle bitirmiş *فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ* “Öyleyse ulu rabbinin ismini tesbih et.”⁸⁴ ve surenin hemen akabinde gelen Hadîd sûresine de yine *سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* “Göklerde ve yerde bulunanlar Allah’ı tesbih etmektedir. O üstündür, her yaptığında hikmet vardır.”⁸⁵ şeklinde tesbih etmek konusuyula başlangıç yapmıştır. Dolayısıyla, önceki sûrenin son âyetinde tesbîh ve zikirten bahsettiği gibi bu âyete de aynı konularla giriş yapmaktadır.⁸⁶

4.2. Peş Peşe Gelen Sûreler Arasındaki Münâsebet

Kur’ân-ı Kerîm’de peş peşe gelen sûreler arasında da irtibât ve insicâm söz konusudur. Kur’ân’ın bir sûresini, peşinden gelen sûre anlam ve konu bakımından detaylandırmaktadır. Buna verilecek en güzel misâl Fâtiha ile Bakara sûreleri arasındaki tenâsüp olacaktır. Fâtiha sûresi yedi âyetten müteşekkildir, ancak Kur’ân’ın bütün maksat ve hedeflerini içinde toplayan bir önsöz gibidir. Ardınca gelen Bakara sûresi ise onun bir beyânı mesabesindedir.

Peş peşe gelen sûreler arasındaki münâsebete misâl olması bakımından Kıyâmet sûresi ile peşinden gelen İnsân sûresi arasındaki tenâsüp ve uyum şu şekilde gösterilebilir.

Kıyâmet sûresinin son âyetlerinde insanın evvela bir nutfeden yaratıldığı, sonrasında erkek ve dişi olmak üzere iki türün var edildiği belirtilmiştir.⁸⁷ Ardından İnsân sûresinin 1-2. âyetlerinde ise Hz. Âdem’in yaratılışı, insanların “şükreden” ve “nankörlük eden” olmak üzere iki çeşide ayrılmasının sonuçları beyân edilmiştir. Kıyâmet sûresinde

⁸⁴ Vâkıa, 56/96.

⁸⁵ Hadîd, 57/1.

⁸⁶ Süyûtî, *Tenâsuku’d-Dürer*, 121-122; Neclâ Abdulazîz en-Nâbulî, *el-Munâsebât Beyne Havatîmi’s-Suver ve Fevatîhi’s-Suver Elleti Telîhâ (Dirâsetun Tatbikiyyetun fi’l-Cuz’i es-Sâmini ve’l-İşrûn (Câmi’yetu Necâh, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 48-96; Muhammed Ali el-Ebreş, el-Munâsebât Beyne Fevatîhi’s-Suveri ve Havatîmu mâ Kablehâ (Dirâsetun Mukârenetun fi’l-Cuz’i ‘Amme) (Câmi’yetu Katar, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 11-226; Usâme Tahhân, el-Munâsebât Beyne Fevatîhi’s-Suveri ve Havatîmu mâ Kablehâ (Min Sûreti’l-Fâtiha İla Sûreti’l-Mû’minûn) (Câmi’yetu Katar, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 51-144.*

⁸⁷ Kıyâmet, 75/36-40.

cennet ve cehennem ahvali umumî olarak anlatılmıştır. İnsân sûresinde ise onların vasıfları genişçe açıklanmakla birlikte, cennetin özelliklerinden daha detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Kıyâmet sûresinde Allah'a karşı isyan edenlerin kıyâmet gününde görecekleri çetin hallerden de söz edilmiştir. İnsân sûresinde ise imân edenlere bahsedilecek nimetler açıklanmıştır. Aslında bütün bu misâller, her iki sûre arasındaki münâsebet ve insicâmın ne kadar açık olduğuna delâlet etmektedir.⁸⁸

4.3. Peş Peşe Gelmeyen Sûreler Arasındaki Münâsebet

Kur'ân-ı Kerîm'in temel konularını teşkil eden tevhit, nübüvvet ve ahiret tek bir sûrede ya da âyette de bulunabilmektedir. Müfessirler, Kur'ân'ın nazım, i'câz ve belâgatini beyân ederken bu üç temel konuyu dikkate almışlardır. Onlara göre, her bir sûrenin bu üç temel konudan bir veya birkaçıyla alakalı olmasının yanında özel ya da ayrıntılı konuları da bulunmaktadır. Kur'ân'ın âyet ve sûrelerinin birbiriyle olan irtibât ve uyumu sadece sıralanmış sûrelerle sınırlı değildir. Tam aksine Kur'ân'daki sûrelerin birbiriyle sıralı olmadığı halde bile aralarında ilişki tesis etmek mümkündür. Buna Sâd ve Kâf sûreleri arasındaki irtibât ve insicâm misâl olarak gösterilebilir.

Sâd ve Kâf sûreleri, kendilerine hurûf-u mukattaa ile ibtidâ edilmesi; Kur'ân-ı Kerîm'e yeminle başlanması; بل lafzında şaşırma bulunması konusunda benzerlik olduğu gibi her iki sûrenin başlangıç ve sonunda da irtibât ve insicâm bakımından benzerliğin olduğu görülmektedir. Çünkü Yüce Allah, Sâd sûresinin baş tarafında وَالْقُرْآنِ صَنِذِي الدُّرِّ “Sâd. Öğüt ve uyarı dolu Kur'ân'a andolsun ki...”⁸⁹ buyururken, son kısmında ise اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ “Bu (Kur'ân) ise bütün âlemlere kesinlikle bir öğüt ve uyarıdır.”⁹⁰ buyurmuştur. Allah Teâlâ, Kâf sûresinin baş kısmında da ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ “Kâf. Şanı yüce Kur'ân'a yemin olsun!”⁹¹ şeklinde buyururken, sonunda ise فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ “...uyarımızı ciddiye alanlara Kur'ân'ı durmadan oku!”⁹² buyurmaktadır. Böylece her iki sûreyi, önceki sûreleri bitirdiği şey ile bitirmiştir.⁹³

Sonuç

⁸⁸ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2009), 15/299-300.

⁸⁹ Sâd, 38/1.

⁹⁰ Sâd, 38/87.

⁹¹ Kâf, 50/1.

⁹² Kâf, 50/45.

⁹³ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 28/145; Zemûrî Makdude - Amâl Şevkî, *et-Tenâsubu fi'l-Kur'ân-ı Kerîm* (Câmi'yetü Muhammed Bu'd-Diyâf, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 91.

Âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ bütün mahlûkâtı belirli bir maksada matuf olarak ve düzen içerisinde yaratmış, bu sistem içerisinde faaliyetlerini sürdürmelerini sağlamıştır. Bu nedenle O'nun insanlığa büyük bir lütfu olan Kur'ân-ı Kerîm'deki âyet ve sûrelerin de sistematik bir yapı ve uyum içerisinde olması, mutlak Yaratıcı olan yüce Allah'ın azametinin bir göstergesidir. Yaklaşık yirmi üç yıl süren dönemde Kur'ân-ı Kerîm, çeşitli olaylar ve sebeplere bağlı olarak tedricen ve toptan indirilmesine rağmen onun en mucizevî yönünü, içerdiği belagat, üslûp ve tertîbi oluşturmaktadır. Munâsebâtü'l-Kur'ân ilmi Kur'ân-ı Kerîm'in tertîbindeki letâfeti, tenâsüp ve uyumu inceleyen en önemli ilim dalı olmuştur.

Kaynaklarda Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminden ilk olarak h. IV. asırda yaşayan Ebû Bekr en-Nîsâbüri tarafından sözlü olarak bahsedilmeye başlandığı, kendisinin ölümünden yaklaşık iki asır sonra yaşayan ve Munâsebâtü'l-Kur'ân ilmi üzerine konuşan Endülüslü Ebû Bekir İbnu'l-'Arabî, *Sirâcu'l-Murîdîn* adlı eserinde bu ilmin, yaşadığı dönemde pek yaygın olmadığını dile getirdiği belirtilmektedir. Zemahşerî *el-Keşşâf* adlı eserinde bazı âyet ve sûrelerin arasında bulunan eşsiz münâsebet ve insicâma temas ederek bu konuya değinen ilk müfessirlerden biri olmuştur.

Ancak Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmini etraflıca ele alan ve âyetler ile sûreler arasındaki münâsebet konusunu sistematik bir şekilde ve fakat diğer tefsir kitaplarına nazaran daha geniş ve kapsamlı bir tarzda işleyen ilk müfessir Râzî olmuştur. Ayrıca o, Münâsebâtü'l-Kur'ân konusunda önemli açıklamalar yaparak kendisinden sonra gelen müfessirlere zemin hazırlamıştır. Ebû Ca'fer el-Ğırnâtî ise, *el-Burhân fî Tertîbi Suveri'l-Kur'ân* isimli eserinde Kur'ân-ı Kerîm'deki tertibe göre sûreler arasında bulunan tenâsübe yer vererek Munâsebâtü'l-Kur'ân ilmi hakkında kaleme alınan ilk müstakil eseri yazmıştır.

Münâsebâtü'l-Kur'ân ilminde daha önce telif edilmemiş bir metotla kaleme alınan *Nazmü'd-Dürer* adlı eserin müellifi Bikâî ise, kendisinden önce hiçbir kimsenin yazmadığı, üzerinde derinlemesine düşünmediği bir konuya temas etmiş; âyetler ve sûreler arasında kurulan eşsiz münâsebet, âhenk ve uyuma değinerek muhteşem bir eser ortaya koymuştur. Bikâî'den sonra bu alana önem veren ve eserleriyle şöhret bulan başka bir müfessir de Süyûtî'dir. Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde Münâsebâtü'l-Kur'ân konusuna değinmekle birlikte bu alana iki önemli eser kazandırmış

ve eserlerini *Tenâsuku'd-Dürer fî Tenâsubi's-Süver* ile *Merâsıdu'l-Metâli' fî Tenâsubi'l-Makat'ı ve'l-Metâli'* olarak isimlendirmiştir. Böylece Münâsebâtü'l-Kur'ân ilmi, diğer ilimler gibi sağlam bir zemine oturarak bilimsel bir hüviyet kazanmıştır.

Kaynakça

- Abdusselâm, İzzuddîn b. *el-İşâre İle'l-Î'câz fî Ba'zı Envâ'i'l-Mecâz*. İstanbul, 1985.
- Abulail, Omar M. O. *İbn Âşûr'un et-Tahrîr ve't-Tenvîr'inde Münâsebet İlmi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Arslan, Adnan. “Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmine Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5 (2021).
- Ateş, Süleyman. *İşâri Tefsîr Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Atik, Kemal. “Âyet ve Sûrelerin Tevkîfilîği Meselesi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (Kayseri 1989), 201-218.
- Aydın, Muhammed. “Temmulât fî'l-Munâsebâti ve'd-Dirâseti't-Tatbîkiyye Min'l-Kur'âni'l-Kerîm”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2008), 25-45.
- Azimi, Enayatullah. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Münasebetü'l-Kur'an İlmi Çerçevesinde İncelenmesi (Bakara Suresi Örneği)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bâzmûl, Muhammed b. Ömer. *İlmü'l-Munâsebât fî's-Suver ve'l-Âyât*. el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2002.
- el-Bikâî, Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyî ve's-Suver*. 22 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kitâb el-İslâmî, 1992.
- el-Bikâî. *Masa'idü'n-Nazar li'l-İşrâf 'Alâ Makâsidi's-Suver*. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987.
- Birişik, Abdulhamit. “Sûre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37:538-539. İstanbul, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- ec-Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd. *Tâcu'l-Luga*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, ts.
- Demirci, Sabri. “Kur'ân Ayetleri ve Sureleri Arasındaki Tenâsüp (Fahruddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)”. *Ekev Akademi Dergisi*, 62 (Bahar 2015), 147-172.
- Dıraz. *En Mühim Mesaj Kur'an*, trc. Suat Yıldırım. Ankara: Akçağ Yayınları, 1985.
- Duran, Muhammet Ali. *Sûre İsimleri Açısından Kur'ân'ın Anlaşılması*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Durmuş, İsmail. “Husn-i Matlab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19:31-32. İstanbul, 1999.

- Durmuş, İsmail. “İstitrât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23:401-402. İstanbul, 2001.
- Dut, Keziban. *Ayet Sonlarındaki Esmâü'l-Hüsnâ'nın Ayetle Olan Münâsebeti (Fâtîha, Bakara, Âl-İ İmrân ve Nisâ Sureleri Bağlamında)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- el-Ebreş, Muhammed Alî. *el-Munâsebât Beyne Fevatîhi's-Suveri ve Havatîmu mâ Kablehâ (Dirâsetun Mukârenetun fî'l-Cuz'i 'Amme)*. Câmi'yetu Katar, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-Muhît*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1. Basım, 1993.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, trc. Sakıp Yıldız vd. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1986.
- es-Süyûtî. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Suudi Arabistan: Vizâretü'l-Evkâf el-İslâmiye, ts.
- es-Süyûtî. *Merâsıdu'l-Metâli' fî Tenâsubi'l-Makât'ı ve'l-Metâli'*. Riyâd: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1. Basım, 1426.
- es-Süyûtî. *Tenâsuku'd-Dürer fî Tenâsubi's-Suver*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1986.
- Gedik, Şerif. *Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Gezgin, Ali Galip. “‘Âyetler ve Sûreler Arasındaki Tenâsub’ ile ‘Sûrelerin Tertîbinin Tevkîfliliği’nin Kur’an’ın ‘Metin İçî Bağlam’ı Açısından Önemi””. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30 (ts.), 1-47.
- el-Gumârî, 'Abdullah Muhammed. *Cevâhiru'l-Beyân fî Tenâsubi Suveri'l-Kur'an*. Mısır: Muhammed 'Atıf ve Seyyîd Taha Yayınları, ts.
- Ğumayme, Henâ. *et-Tenâsubu fî'l-Kur'anıl-Kerîm (Suretâ eş-Şems ve'l-Leyl Unmudecen)*. Câmi'yetu Şehîd Hamme el-Ahdâr, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Hasân, Menâl es-Seyîd. “İlmu'l-Munâsebat ve Eseruhu fî Teysîri ve İtkânı Hifzı'l-Kur'ânı'l-Kerîm”. *Mecelletu Me'âlim ed-Da'vetu'l-İslâmîye el-Muhakkeme* 15 (2022), 484-545.
- el-Havâlide, 'Ebîr. *el-Munâsebât beyne el-Âyâtî ve's-Suveri ve Eseruhâ fî İzhâri Me'ânî'l-Kur'anıl-Kerîm ve İ'câzihi*. Câmi'yetu Âl el-Beyt, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Havvâ, Sa'îd. *el-Esâs fî'l-Tefsîr*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1985.
- Hicâzî, Muhammed Mahmûd. *el-Vahdetu'l-Mevdûiyyetu fî'l-Kur'ânî'l-Kerim*. Kâhire: Daru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1970.
- 'İtr. “Münâsebet İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Önemi (Çev. Eyüp Kara)”. *İslami İlimler Dergisi*, 2 (2006), 219-245.

- İtr, Nûruddîn. *İlmu 'l-Munâsebât*. Dimeşk: Dâru'l-Gevsânî li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, 2016.
- İbn Ebu'l-İsba', Zekiyyuddîn Abdulazîm. *Bedî'u'l-Kur'ân*. Mısır: Nahzatu Mısır, ts.
- İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*. Dar'ul-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1990.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-vucûh ve'n-Nezâ'ir*. Beyrut: Mû'essesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1987.
- el-İbrâhîm, Musâ İbrâhîm. *Buhûsun Menhecîyye fî 'Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Urdun: Dâru 'Ammâr, 2. Basım, 1996.
- Kara, Necati. *Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî (885/1480) ve Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981.
- Kara, Necati. "Nazmü'd-Dürer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:463-464. İstanbul, 2006.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.
- Kurt, Nurullah - el-Acmî, Mansûr. "Ehemmiyetu İlmi'l-Munâsebât fî Fehmi'l-Kur'ân". *el-Basîra* 7/2 (2017), 109-130.
- Maden, Gülhan. "Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde Mâide Sûresinin Değerlendirilmesi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi*, 3 (2022), 165-206.
- Makdude, Zemûrî - Şevkî, Amâl. *et-Tenâsubu fî'l-Kur'ânul-Kerîm*. Câmi'yetu Muhammed Bu'd-Diyâf, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Muslim, Mustafa. *Mebâhis fî't-Tefsîri'l-Mevdû'î*. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 2000.
- en-Nâbulisî, Neclâ 'Abdulazîz. *el-Munâsebât Beyne Havatîmi's-Suver ve Fevâtîhi's-Suver Elleti Telihâ (Dirâsetun Tatbikiyyetun fî'l-Cuz'î es-Sâmini ve'l-İşrûn*. Câmi'yetu Necâh, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Nassâr, Huseyn. *Fevâtihu Suveri'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetu el-Hâncî, 1. Basım, 2002.
- Okumuş, Mesut. *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2014.
- 'Omer, Ahmed 'Atâ. "İstişkâlat eş-Şevkânî 'alâ İlmi'l-Munâsebat 'Arzun ve Red". *Mecelletu Câmîyeti's-Şârîka*, 17/2 (2020), 595-633.
- Özdanış, Nurullah. *Münâsebet İlmi Açısından Sâmerrâi'nin Lemesât Adlı Eseri*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.
- er-Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- es-Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-'İlm lil Melâyyin, 1977.
- Salmazzem, Mehmet. "Kur'ân'ın İ'câz Yönlerinden 'Tenâsub', Risâle-i Nur Örneği". *İstanbul İlim ve Kültür Vakfı Yayınları* 2 (2016), 203-219.

- es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih. *et-Tenâsubu Beyne's-Suver fi'l-Muftetehi ve'l-Hevatîm*. Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 1. Basım, 2016.
- Selâme, Muhammed. "İlmu'l-Munâsebâti'l-Kur'âniyye". *Mecelletu Câmi'yeti'l-Ezher Kulliyetu't-Terbîye* 2/44 (Eylül 2010), 233-275.
- Sönmez, Mahmut. "Âyetler Arası Münâsebetin Kur'ân İlimlerindeki Önemi". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (2020), 69-102.
- Süleyman, Târik. "İlmu'l-Munâsebât Beyne'l-Suveri ve'l-Âyâti fi Zev'i Tedebburi'l-Kur'âni'l-Âzîm". *el-Mecelle el-İlkitroniyye eş-Şâmile*, 16 (2019), 1-26.
- eş-Şevkânî, Muhammed. *Fethu'l-Kadîr*. Suudi Arabistan: Vizâretü'l-Evkâf el-İslâmiye, 2010.
- Tahhân, Usâme. *el-Munâsebât Beyne Fevatîhi's-Suveri ve Havatîme mâ Kablehâ (Min Sûreti'l-Fâtîha İlâ Sûreti'l-Mû'minûn)*. Câmi'yetu Katar, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Tuncer, Faruk. *Tenâsüp İlmi Açısından Kur'ân Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Çetin, Abdurrahman. "Âyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:242-244. İstanbul, 1991.
- Yıldız, Sakıb. "Âyet ve Sûreler Arasındaki Münâsebet". *Özdem Kardeşler Matbaası*, 7 (İstanbul 1986), 57-76.
- Yılmaz, Ali. *Fahrüddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb) Adlı Eserinde Tenâsüp ve İncicâm*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Yılmaz, Çağlar. *Ebu Hafs Ömer en-Neseî'nin et-Teyisir Fi't-Tefsirinde Sureler Arası Münasebet*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Yûsuf, Muhammed Ya'kûb. *Fi Munâsebâti Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. el-Câmi'yetu'l-Urduniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'Arûs*. Mısır: el-Matba'tü'l-Hayriyye, 1306.
- ez-Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2009.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed. *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- ez-Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-Munîr*. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 10. Basım, 2009.
- ez-Zurkânî, Muhammed Abdul'azîm. *Menâhilu'l-İrfân*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 5. Basım, 2021.

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

Aralık/December/15/2024

Abdülcelîl Hasen Abdülmehdî'nin, *el-Medâris fî Beytilmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*
Eseri Ekseninde Memlûk Döneminde Eğitim Sistemi ve Mescid-i Aksâ Medreseleri

Education System and Masjid al-Aqsa Madrassas in the Mamluk Period on the Axis of Abdülcelîl
Hasen Abdülmehdî's Work, *el-Medâris fî Beytilmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*

Bedriye Gülşen

Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Hacı Bayram Veli İslami Araştırma Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri, Ankara/Türkiye

PhD Student, Ankara Social Sciences University, Hacı Bayram Veli Islamic Research Institute, Basic
Islamic Sciences, Ankara/Türkiye

e-mail: ikizbedriye2004@hotmail.com

ORCID: 0009-0009-0234-0467

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 29.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 12.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 15.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık/December

DOI: Ror Id: KSM-4897-2024

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyatarastirmalaridergisi.com

Abdülcelîl Hasen Abdülmehdî'nin, *el-Medâris fî Beytîlmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî* Eseri Ekseninde Memlûk Döneminde Eğitim Sistemi ve Mescid-i Aksâ Medreseleri

Öz

Bu çalışmanın amacı; bir Türk devleti olan Memlûkler dönemindeki Mescid-i Aksâ medreselerin kuruluşu, işlevleri ve fonksiyonlarının incelenmesi ve eğitim faaliyetlerinin içeriği hakkında bilgi vermektir. Fakat uzun bir dönemi içermesi sebebiyle sadece Memlûk Devleti'nin ilk dönemini içine alan hicri yedinci ve sekizinci asırda inşa edilen medreseler Abdülcelîl Hasen Abdülmehdî'nin eseri ekseninde ele alınmıştır. Çalışmamızda konu ile ilgili literatür taraması yapılarak ilk kaynaklara ulaşılmış, konu detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Ayrıca medreselerin günümüzdeki durumları hakkında da güncel bilgilere yer verilmiştir. Bu araştırmanın sonucunda Memlûk döneminde eğitim faaliyetlerinin hangi yaşlarda başlayıp, hangi kitaplar üzerinden devam ettiği, eğitim veren hocaların özellikleri, kütüphane ve medrese düzeyindeki kurumlarda eğitim veren akademik kadronun özellikleri, hicri yedinci ve sekizinci yüzyılda Mescid-i Aksâ'da inşa edilen medreselerin isimleri, özellikleri, bu kurumlarda hangi derslerin verildiği, eğitim veren hocaların isimleri ve eğitim alan öğrencilerin özellikleri hakkında detaylı bilgilere ulaşılmıştır. Yaklaşık üç yüz yıl Memlûk hakimiyetinde kalan Kudüs, elde edilen istikrarlı yapı sayesinde Bağdat ve Endülüs gibi önemli ilim merkezlerinden gelen alimlere ev sahipliği yaparak ilmin merkezi haline gelmeyi başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Kudüs, Eğitim, Mescid-i Aksâ, Medreseler.

Education System and Masjid al-Aqsa Madrassas in the Mamluk Period on the Axis of Abdülcelîl Hasen Abdülmehdî's Work, *el-Medâris fî Beytîlmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Mamlukî*

Abstract

The aim of this study is to examine the establishment, functions and functions of Masjid al-Aqsa madrasahs during the Mamluk period, a Turkish state, and to provide information about the content of educational activities during the Mamluk period. In order to examine the subject in more detail and because it is too long, the focus will be on the madrasahs built in the seventh and eighth centuries of the Hijri calendar, which includes the first period of the Mamluk State. In our study, the first sources were accessed by scanning the literature on the subject and the subject was researched in detail. As a result of this research, at what age did educational activities begin in the Mamluk period and through which books did they continue, the characteristics of the teachers who gave education, the characteristics of the academic staff who taught in primary schools called kütüphane and university level institutions called madrasahs, the characteristics of the academic staff who taught in the Masjid al-Aqsa in the seventh and eighth centuries of the Hijri. Jerusalem, which remained under Mamluk rule for about three hundred years, managed to become the center of science by hosting scholars from important scientific centers such as Baghdad and Andalusia, thanks to the stable structure achieved.

Keywords: Mamluks, Jerusalem, Education, Al-Aqsa Mosque, Madrassas.

Giriş

Beytülmukaddes olarak da ifade edilen Kudüs şehri, necaset denilen gözle görülen pisliklerden, şirkten, manevi kirlere temizlenmiş, âbid ve zâhidlerin yaşadığı, kutsal

toprak anlamındadır.¹ Şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesi 638 yılında Hz. Ömer zamanında gerçekleşti. Emevîler döneminde ise Kubbetü's-sahre ile Mescid-i Aksâ inşa edilmiştir. Emevîlerin ardından Abbâsîlerin hakimiyetine giren şehir, yaklaşık bir asır sonra Abbasilerin zayıflaması üzerine 264/878-358/969 yılları arasında Mısır'ı ele geçiren Türk devletleri Tolunoğulları ve İhşîdîler'in hakimiyetine geçmişti. İhşîdîlerin yıkılması üzerine 358/969-463/1071 yılları arasında Fâtımîler'in hakimiyetinde kalan şehir, Fâtımîlerden sonra yirmi beş yıl Selçuklular hakimiyetinde kaldı. 492/1099 yılında ise Haçlıların eline geçti. Selâhaddîn-i Eyyübî 583/1187 yılında şehri Haçlılardan kurtarmıştı.² Eyyübîlerin yıkılması ile Kudüs, 656/1260 yılında Aynicâlût Savaşı'ndan (922/1517) Mercidâbık Savaşı'na kadar Memlükler hakimiyetine girmişti. Kudüs'ün Memlükler'in hakimiyetine geçmesiyle şehir Haçlı tehdidinden kurtularak istikrara kavuştu. Şehrin istikrara kavuşması, diğer ülkelerdeki alimlerin de buraya yerleşmesine zemin hazırladı. Moğollar tarafından ilim merkezi olan Bağdat'ın ortadan kaldırılması üzerine Bağdat'taki alimler ile Endülüs'teki Muvahhid Devleti'nin Hıristiyanlar tarafından yıkılıp Müslümanlara ait olan birçok merkezin istila edilmesi üzerine Endülüs'teki alimlerin o dönemde tek istikrarlı yer olan Memlük topraklarına sığınmaları,³ Kudüs'ün önemli bir ilim merkezi haline gelmesini sağladı. Bağdat ve Endülüs'ten gelen alimler Kudüs'te köklü bir eğitim sisteminin temellerini atarak çok değerli alimlerin yetişmesine de imkân oluşturdu. Bu dönemde Kudüs'te siyasi çekişmelerin olmaması ve istikrarlı bir yönetimin bulunması ilmi açıdan faaliyetlerin canlanmasına zemin hazırladı. Yönetimin vakıflar ve medreseler yoluyla ilme ve alimlere destek vermesi, Kudüs şehrine ünlü alimlerin eğitim vermek ve eğitim almak için yerleşmelerine imkân verdi.⁴ Kudüs'te yaklaşık otuz yıl Hanbelî kâdilkudâtlığı yapan ve görev yaptığı esnada âlimler hakkında biyografik malzeme toplayarak kitabını oluşturan Uleymî, bu dönemde Kudüs'te 432 alimin yaşadığını kaydetmiştir.⁵ Alimlerin bir kısmı

¹ Ragıb el-İsfahani, "İkds" *el-Müfredât*, 829; Ebî Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân ve Tefsiru İbn Cerir*, *Tefsirü't-Taberî*, thk. Abdullah b. Abdî'l-Muhsin et-Türkî (Kahire: Bidâri'l-Hicr, 2001), 14/411; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerikandî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 8/223-224.

² Casim Avcı, "Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/327-329; Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi Dergisi* 2 (2001), 49.

³ İsmail Yiğit, "Ayni'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlimi Hareketine Genel Bir Bakış", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (Ocak 2014), 28; Cengiz Tomar, "Memlükler Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/332-334.

⁴ Tomar, "Memlükler Dönemi", 26/332-334.

⁵ Ebû'l-Yümn Mücürüddin Abdurrahmân b. Muhammed Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, (Amman: Mektebetü Dandis, 1999), 2/212; Muhammed Enes Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlükler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 116; Cengiz Tomar, "Kılıçtan Kaleme: Memlükler ve Entelektüel Hayat", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (İstanbul), 251; Acar, Abdurrahman- Ergin, Mesut. "Halep'te Memlüklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 5.

Kudüs'te doğup büyümüş iken bir kısmı da Filistin, Mağrib, Mısır, Anadolu, Şam, Endülüs, Irak, İran, Yemen ve Horasan gibi birbirinden çok farklı bölgelerden şehre gelmiş, bir süre burada ikamet ettikten sonra ayrılmıştı. Böylece kültürel açıdan büyük bir zenginlik sağlanmış, farklı fikirlerin ve eserlerin yayılmasına zemin hazırlanmıştı.⁶ Kudüs'te ilk olarak Selçuklular zamanında Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre eğitim veren medreseler yapılmaya başlanmış,⁷ Eyyübîler zamanında yaklaşık on medrese inşa edilerek medrese sayısı artırılmıştı.⁸ Memlükler zamanına geldiğinde ise şehirde medreselerin yaygınlaştığı ve vakıflar ile desteklendiği görülmektedir.⁹ Memlükler döneminde yapılan medrese ve vakıfların daha çok Mescid-i Aksâ'nın etrafında ve Harem-i Şerif'in içerisinde yer alacak şekilde yapılmıştır. Mescid-i Aksâ'nın etrafında şekillenen ilim kurumlarının hemen hemen tamamı medreselerden oluşmaktadır. Bu kurumları yaptıranlar sultan, emir, hanedan hanımları, siyasi güç sahibi olan kişilerdi.¹⁰ Ayrıca bu dönemde Kudüs'te Mescid-i Aksâ dışında Cuma namazı kılınacak başka büyük caminin inşa edilmemesi buraya verilen önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir.¹¹

Bu makalede, bir Türk devleti olan Memlüklerin eğitim sistemleri, eğitime hangi yaşlarda başlanıldığı, hangi ders ve kitapların okutulduğu, eğitim veren hocaların nitelikleri, eğitim kadrosu ve özellikle Memlükler döneminde hicri yedinci ve sekizinci yüzyılda Mescid-i Aksâ'da kurulan medreselerin isimleri, özellikleri, fonksiyonları, bu medreselerde kimlerin hangi dersleri verdiği, hangi kitapların okutulduğu, medresede eğitim alan öğrencilerin kimler olduğu incelenmektedir. Makalenin amacı Türklerin Kudüs'te eğitim alanında sunduğu hizmetlerin incelenerek geleneğimizdeki Mescid-i Aksâ'nın önemini ön plana çıkartmak ve yeni neslin Kudüs ile olan bağlarının kuvvetlenmesine katkı sağlamaktır.

1. Memlükler Döneminde Eğitim Sistemi

Eğitim, Hz. Peygamber döneminde ilk olarak ev, mescid ve câmiilerde başlamış ve ilerleyerek devam etmiştir. Emevîler döneminde tercüme faaliyetlerinin başlaması ile ivme kazanan eğitim faaliyetleri, Abbâsîler dönemine geldiğinde Beytülhikme ve Dârüilm gibi kurumsal bir görüntüye kavuşmuştur. Selçuklular döneminde ise Nizâmiye Medreselerinin oluşturulması eğitimin daha sistemli ve devamlı olmasına yol açmıştır. Eyyübîler ve Memlükler de medreseleri yaygınlaştırarak eğitim ve öğretimin ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Memlükler döneminde eğitim ve öğretim sadece medreselerle

⁶ Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 253.

⁷ Tülay Metin, "Selçuklular ve Kudüs", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık 2019), 666.

⁸ Harun Yılmaz, "Eyyübî Dönemi Beytülmakdis Medreseleri: Kuruluş, İşleyiş ve Fonksiyon", *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi* 18/2 (2018), 1-14.

⁹ Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 116, 118, 164, 168.

¹⁰ Kâmil Cemil el-Aselî, *Vesâik Makdisiyye Târihiyye* (Amman: Matbaatü't-Tevfik- Müessesetü Abdülhamid Şuman, 1983), 1/114-116; Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 191.

¹¹ Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 186.

sınırlı kalmamış, bunun yanında tekke ve zâviyelerle birlikte türbe, kervansaray, ribât, saray ve hankahlarda¹² da devam etmiştir.¹³ Mesela İbn Haldûn (öl. 808/1406) gibi ilim ve fikir hareketleri ile Memlûkler dönemine damgasını vuran büyük alim de Baybars Hankahı şeyhliği yapmıştır. Aynı hankahta İbn Hacer (öl. 852/1449) hem yöneticilik yapmış hem de hadis dersleri vermiştir. Meşhur alimlerden olan Süyûtî (ö. 911/1505) ve Muhyiddîn el-Kâfiyeci (öl. 879/1474) de Memlûk döneminde yetişen alimlerdendir.¹⁴ Memlûkler zamanında eğitim muazzam bir şekilde ilerlemiştir. Öyle ki bir kimse beş yüz elli hocadan yüz yüze eğitim alabilmiştir. Kahire’de medrese sayısı yüz on beşe ulaşmaktaydı. Sadece fıkıh derslerinin yapıldığı medreseler olduğu gibi yalnızca hadis derslerinin yapıldığı dârülhadisler ile Kur’an eğitime tahsis edilmiş dârülkur’an merkezleri de yer almaktaydı. Ayrıca dört mezhebin de eğitimi verildiği medreseler vardı. Mesela Nâsırıyye Medresesi’nde her mezhep için ders verecek en az elli dört fakih bulunmaktaydı. Bu dönemde sadece dini eğitim üzerinde değil, tıp, matematik ve cebir gibi pozitif ilimler üzerinde de dersler yapılmıştır.¹⁵

Memlûklerde eğitim çok küçük yaşlardan itibaren başlıyordu. Öyle ki bir alim ailede dünyaya gelen çocuk, doğduğu an hadis meclislerine götürülüyor ve bu şekilde hadis eğitimi alan kişi için ismâ’ ve ihzâr kavramları kullanılıyordu. Burhâneddin Ebû İshak İbrahim (öl. 819/1417) babası Şihâbeddin Ebû Mahmûd Ahmed el-Makdisî (öl. 765/1364) tarafından küçük yaşta hadis meclislerine katılan alimlerdendi.¹⁶ Ebü’l-Hayr el-Kalkaşendî de küçük yaşta eğitime başlayan alimlerdendir. Kendisi üç yaşında iken *Cüz’ü’l-Beytûte*, dört yaşında iken ise *Sülâsiyyâtü’l-Dârimî* kitaplarının okunduğu meclislere katılmıştı.¹⁷ Eğitim belirli kitapların ezberlenmesi ve ezber metinlerin ehil bir hocaya arz edilmesi şeklinde idi. İlk Kur’an ezberi ile başlayan eğitim, kıraat, fıkıh ve hadis ilmi ile devam ediyordu. Mesela Kudüs’te doğan alim Alâaddin Ebü’l-Fazl Ali el-Haskefî küçük yaşında Kur’an-ı Kerim’i ezberlemiş, daha sonra da kıraat ilmine ait Kâsım b. Firrûh eş-Şâtıbî’nin (öl. 590/1194) *Hırzû’l-emânî ve vechü’l-tehânî* kitapları ile İbnü’l-Cezerî’nin (öl. 833/1429) *Tayyibetü’n-Neşr fi’l-kırâ’ati’l-‘aşr’* kitabını

¹² Hankah: Dervişlerin zikir ve sohbet için bir araya geldikleri, belirli bir süre ikamet etmek için kullanıldıkları, ara sıra inzivaya çekildikleri özel mekânlara verilen bir isimdir.

¹³ Adnan Kara, “Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* 13/1 (2018), 198.

¹⁴ Muhammed Ali İzzeddîn, *el-Hareketü’l-İlmiyye fi Mısır fi Devleti’l-Memâlikî’l-Çerâkise Dirâse ani’t-Târih ve’l-Müerrihîn (784-922/1382-1517)* (Beyrût: Camiatü Aynü’ş-şemş, 1989), 79-81; Kara, Memlûklü Eğitim Sistemi”, 200.

¹⁵ Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, tah. Abdullâh b. Abdü’l-Muhsin et-Türkî, (Cize: Dâru Hicr, 1998), 243; Hasan Keleş, *Memlûkler’de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 100; Kara, “Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme”, 196; Kara, Memlûklü Eğitim Sistemi, 196; Fatih Çimen, “Memlûkler Dönemi Dârülhadisleri (7.-8./13.-14. Asır Özelinde)”, *Memlûk Dönemi İlim Geleneği*, ed. Halil İbrahim Hançabay vd. (İstanbul:İstanbul Üniversitesi Yay., 2023), 462.

¹⁶ Uleymî, *el-Ünsü’l-celîl*, 2/326.

¹⁷ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, ed-Dav’ü’l-lâmi’li-ehli’l-karnî’t-tâsi’ (Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.), 1/56, 134, 2/52, 134, 150, 173, 284, 3/267, 4/311, 5/100, 326, 9/124, 152; Midilli, *Uleymî’nin Kudüs Tarihi*, 86-88.

ezberlemişti. Aynı zamanda Nevevî'nin (öl. 676/1277) Şâfiî fihhına ait *Minhâcü't-tâlibîn* kitabı ile Tâceddin es-Sübki'nin (öl. 771/1370) fikh usulüne ait *Cem'u'l-cevâmi'* kitaplarını ezberleyerek doğruluğunu tasdik etmek için Kudüs'ün önde gelen alimlerinden Kemâleddin İbn Ebî Şerîf (öl. 906/1500) ile Şemseddin Ebû Müsâ'id İbn Abdülvehhâb (öl. 873/1469)'e arz etmişti. İlerleyen yaşlarında ise Şemseddin İbn İmrân, (öl. 873/1469) Takıyyüddin el-Kalkaşendî, (öl. 867/1463) Zeynüddin el-Halebî (öl. 873/1468) ve Cemâleddin İbn Cemâa (öl. 864/1460) gibi hocalardan hadis eğitimi almıştı. Ayrıca on yıl boyunca Kemâleddin İbn Ebî Şerîf'den usûlü'd-din, nahiv, fikh usulü, fikh, beyân ve meâni gibi ilimlerde eğitim alarak, ders ve fetva icâzetine sahip olmuştu.¹⁸

Kur'an ezberini tamamlayıp hafızlığını bitirenlere tebrik mahiyetinde Mescid-i Aksâ'da namaz kıldırma ödülü veriliyordu. Ömer el-Makdisî, hocası Alâaddin el-Haskefi'den hafızlığını tamamladığında 865/1461'de Ramazan'da Kubbetüssilsile'de namaz kıldırarak ödüllendirilmişti.¹⁹ Kur'an ezberi eğitimin ilk aşamasını oluşturuyordu. Daha sonra dil ve fikh ilimleri üzerinde eğitim devam ediyordu. Ferâiz ve hesap ilminin de tahsil edildiğini Takıyyüddin Ebû Bekr el-Kalkaşendî'nin (öl. 867/1463) hayatından öğreniyoruz. Kendisi 783/1382 yılında Kudüs'te doğmuş; fikh, kıraat, hadis, nahiv ilimlerinin yanında ferâiz ve hesap ilminde de eğitimini tamamlamıştı.²⁰

Kurumsal olarak incelediğimizde eğitim ilk olarak mektep ismi verilen ilkokullarda verilmekteydi. Aynı zamanda bu kurumlara küttap da deniliyordu. Bu kurumlarda okuma-yazma, Kur'ân-ı Kerim okumasını öğrenme, hafızlık, hadis metinleri, ilmihal bilgileri, yazışma usulleri ve temel hesap bilgileri öğretiliyordu. Ayrıca mekteplerde ahlâkî kurallar, anne babaya itaat, kötülüklerden uzak durulması ve vatana, millete faydalı insan olunması yönünde bir eğitim verilirdi. Mekteplerde eğitim almaya yedi yaşında başlanır, öğrencinin kabiliyetine göre öğretim süresi değişir, ergenlik çağına geldiğinde öğrenci mektepten ayrılırdı. Her mektebin kendine has programları vardı ve bunları eğitimciler planlamaktaydı. Dersler güneşin doğması ile başlar, ikindiye kadar devam ederdi. Her haftanın cuma günleri ve dini bayramlar, resmî tatil olurdu. Hafızlığını bitiren öğrenciler için son derece görkemli merasimler düzenlenirdi. Mekteplerde başarılı olan talebelere vakıflar tarafından çeşitli burslar verilirdi Mekteplerde eğitim alan çocuklardan sorumlu olan eğitimcilere “müeddib” ismi verilirken onlara yardımcı olanlara “ârif” denilmekteydi Hemen hemen her medresede bir tane yönetici (nâzır), bir tane profesör (müderres), her profesör için bir tane asistan (muîd) bulunmaktaydı ve bu asistanlar ders dışında da öğrencilere yardımcı olmaktaydılar.²¹

¹⁸ Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 83.

¹⁹ Uleymî, *el'Ünsü'l-celîl*, 2/292; Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 86.

²⁰ Midilli, *Uleymi'nin Kudüs Tarihi*, 99.

²¹ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv- Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964),7/232; Yasemin Kaçar, *Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*, (Tokat:

Mekteplerde eğitim verecek öğretmenlerde ilk aranan şart güzel ahlaklı olmasıydı. Daha sonra ilim ve amel noktasında yeterli olmaları istenirdi. İffet sahibi, güvenilir, güzel yazı yazan, iyi hesap bilen ve hâfız olma şartı da aranmaktaydı. Ayrıca öğretmenlerin evli olması tercih edilirdi. Ancak çok yaşlı, güzel ahlâkı ve dindarlığıyla ön plana çıkmış bekar hocaların da mektep açma izni bulunmaktaydı. Bir kimsenin öğretmen olabilmesi için gerekli izni, güvenilirliği kesin olarak bilinen kimseler verebiliyordu. Eğitim ilk olarak belirli kitapların ezberlenmesi ile başlıyor, daha sonra ezberlenen metinler üzerinde tahlil, araştırma ve anlama yönünde derslere devam ediliyordu. Eğitimi tamamlayıp öğretici olan hocalar da üzerinde çalıştıkları kitapları talebelerine okutarak gerekli gördükleri eserlere şerhler ve muhtasarlar hazırlıyordu. Bu şekilde bir eğitim, kişinin ömrünün sonuna kadar devam ediyordu.²² Sadece nahiv derslerinin yapıldığı el-Kubbetü'n-nahviyye gibi medreselerin olmasının yanında sadece kıraat eğitiminin verildiği Dârülkur'ân ve sadece hadis eğitiminin yapıldığı Dârülhadis kurumları da bulunmaktaydı.²³ Bir müderris aylık 120 dirhem maaş alırken öğrenciler 25 dirhem maaş almaktaydı.²⁴

Bu dönemde ilim meclislerinin kurumlaştığı, düzenli ve profesyonel bir kurum haline geldiği söylenebilir. Böylece ilimle meşgul olan âlimlerin geçimlerini sağlamak için başka bir işle uğraşmalarına gerek kalmamıştı. Dârülhadis, medrese, Dârülkur'ân, zaviye ve hankahlar için belirli sabit mekânlar oluşturulmuştu. Aslında bu kurumlaşma süreci Selâhaddin Eyyübî'nin şehri Haçlılardan kurtardıktan sonra Kudüs'teki kiliselerin yerine Salâhiyye Medresesi, Salâhiyye Hankah'ı, Huteniyye Zâviyesi, Meymûniyye Medresesi, Cerrâhiyye Zâviyesi, Efdaliyye Medresesi'nin yapılması ile başlamıştı. Fakat Haçlı tehlikesi sebebiyle surların yıkılması, güvenliğin ve istikrarın sağlanamaması, âlimlerin şehri terk etmesi gibi sebeplerden dolayı ancak Memlûklerin hâkimiyetinde istikrar ve gelişime kavuşmuştur. Nitekim Kudüs şehrinin Haçlılardan geri alınmasının ardından Memlûk egemenliğinin sonlarına kadar şehirde yaklaşık otuz yedi tane ilim kurumu tesis edilmişti.²⁵

1. 2. Medresede Okunan Kitaplar

O dönemde okunan ve üzerinde eğitim yapılan eserler arasında Sahnûn'un²⁶ (öl. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* kitabı, Begavî'nin (öl. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzil*'i,

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 45, 52; Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dini Araştırmalar* 2/5 (1999), 181; Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*, 87.

²² Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 109; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/286.

²³ Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ibsâr fi memâlikü'l-emsâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 1/239-258. Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 193.

²⁴ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 204.

²⁵ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 172-178.

²⁶ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 2008), 35/534-538.

Nevevî'nin (öl. 676/1277) *el-Minhâc* kitabı, Zeylâî'nin, (öl. 743/1343)²⁷ *Tebyînü'l-hahâik* 'i ve Burhâneddin el-Mergînânî'nin (öl. 593/1197) *el-Hidâye*'si var idi.²⁸ Mescid-i Aksâ'nın hatibi Ebü'z-Zekâ Abdülmü'min ez-Zührî (öl. 687/1288) Aksâ Camii'nde sabah namazından sonra verdiği tefsir derslerinde es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî'nin (öl. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Şur'ân* adlı eserinden yararlanmaktaydı. Salâhiyye Medresesi'nde öğretmenlik yapan Şihâbeddin İbnü'l-Muhammera (öl.?) ise Nevevî'ye ait olan *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*²⁹ kitaplarını okutmuştu. Aynı medresenin diğer müderrisi İzzeddin el-Kudsî (öl. 850/1446) ise derslerinde en-Neşâî'ye (öl.757/1356) ait *Câmi'u'l-muhtasarât ve muhtasaru'l-cevâmi'* kitabını okutmuştu. Muazzamiyye Medresesi müderrislerinden olan Kemâleddin eş-Şurayhî de derslerinde *el-Hidâye* kitabını okutmuştu.³⁰

Bu dönemde genellikle tedris yapılan kitaplar üzerinde çeşitli şerhler hazırlandığı görülmektedir. Mesela Tâceddin es-Sübkî'ye ait fıkıh usulü şeklinde yazılmış *Cem'u'l-cevâmi' en-necmü'l-lâmi* adlı kitaba Necmeddin İbn Cemâa ve Şihâbeddin İbn Arslan birer şerh yazmıştır. Nevevî'nin eseri olan *el-Minhâc*'a Şemseddin Ebû Müsâ'id, Şihâbüddin İbnü'l-Hâim (öl. 815/1412), Sirâceddin el-Hımsî, (öl. 861/1457) Şihâbeddin İbn Arslan, Burhâneddin İbn Ebî Şerîf tarafından şerhler yazılmıştı. Fevâid ve zevâid konularının yer aldığı Şâfiî fıkımın en çok rağbet edilen kitaplarından olan *el-Hâvî's-sagîr* kitabı üzerine de Şihâbeddin İbn Arslan ve Burhâneddin İbn Ebî Şerîf tarafından şerh yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca Şihâbeddin İbn Arslan, Beyzâvî'nin kitabı olan *Minhâcü'l-vüsûl*, İbn Mâlik'in yazdığı *el-Elfiyye*, Harîrî'nin eseri *el-Mülha* ve İbnü'l-Hâcib'e ait *Muhtasar*'a şerh yazmıştı. Şerhlerin dışında müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Şemseddin İbnü'l-Cezerî kıraat ilmine dair *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr* kitabını yazarken, Şihâbeddin İbnü'l-Hâim ise matematik alanında eserler bırakmıştır.³¹

2. Hicri Yedinci ve Sekizinci Asırda Mescid-i Aksâ'da Kurulan Memlûk Medreseleri

Yedinci ve sekizinci asırda Mescid-i Aksâ'da yirmi sekiz tane medrese inşa edilmişti. Genelde bu medreseleri; sultanların, emirlerin, hanedan hanımlarının ve siyasi güç sahibi kişilerin inşa ettirdiği görülmektedir. Medrese isimleri de binayı inşa edenlere nispet edilerek, medreseyi yaptıran ya da vakıf olarak kullanılmasını sağlayan şahısların ismi ile anılmıştır.

²⁷ Necmettin Kızılkaya, "Zeyla'î, Osman b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 2013), 44/354-355.

²⁸ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 104.

²⁹ M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 2007), 33/45-49.

³⁰ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 105-106.

³¹ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 108.

2. 1. Devâdâriyye Medresesi (المدرسة الدوادارية)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeyinde, Şerif el-Enbiya Kapısı'nda, doğusunda el-Atem olarak bilinen kapıya giden yolun yanında yer almıştı. Melik Salîh Necmeddin Eyyüb döneminde 695/1296 yılında Emir İlmüddin Sancar b. Abdullah b. Abdurrabihi b. Abdalbârî el-Devâdir tarafından yapıldığı medresenin dış kapısının üzerindeki kitabede yazılmıştı. Medrese için Kudüs'de Birû Nebâl köyü ve Eriha'nın Hiclân köyü, iki köyün fırın ve değirmenleri, sabun fabrikası, altı dükkân, üç bostan, üç değirmen vakfedilmişti. Medrese eğitim ve hankah şeklinde kullanılmıştı. Hankahta yirmi bekar, on evli olmak üzere otuz kişi kalıyordu. İhtiyaç olduğunda misafir olarak dışarıdan gelen sufiler sadece on gün kalabiliyordu. On kişi Kur'ân okurken on kişi de hadis dinliyordu. Sufiler tasavvuf ilmi ile meşgul oluyordu. Her gün bir hatim yapılıyordu. Medresede Şâfiî fikhî üzerine ders veriliyordu. Hadis ve kıraat dersleri de yapılıyordu.

İlmüddin Sancar, oğlu Cemâleddin Musâ'yı medrese konularında nâzır olarak tayin etmişti. Şerafeddin Kasım b. Süleyman b. Kasım el-Hûrânî 696/1297 yılında aynı medresede fikhî dersleri vermişti ve kendisi medresenin murâkıbıydı. Şerafeddin, Beytûlmakdis'e yerleşmiş, burada ilimle meşgul olmuş ve 755/1354 yılında vefat etmişti. Kâdîlkutâd Burhaneddin İbrahim b. Abdullah b. Muhammed İbni Cemâatü'l Kennânî eş-Şâfiî (öl. 872/1468) de bu medresede ders veren hocalardandı. Kendisi Beytûlmakdis'te büyümüş ve eğitimini burada tamamlamıştı. Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş ve dedesinden (annesinin babası) *Sahîh-i Müslim*'i dinlemişti. Daha sonra diğer hocalardan da istima' etmiş ve birçok derste icazet almıştı. Medresede Şâfiî fikhî üzerine ders vermekteydi. 857/1453 senesinde kadı olarak tayin edilmiş fakat ilimle meşgul olmaya da devam etmiştir. 872/1468 yılında vefat edinceye kadar burada kalmıştır. Ayrıca Şerafeddin Hûrânî ve Burhâneddin Cemâa de Memlûk döneminin başından sonuna kadar bu medresede eğitim veren hocalardandı.³²

Devâdâriyye Medresesi bir müddet medrese olarak kullanılmaya devam etmiştir. Daha sonra el-Bekriye Erkek İlköğretim Okulu'na ev sahipliği yapan medrese, 1946 yılında kız öğrencilere de eğitim vermiştir.³³

2. 2. Vecîhiyye Medresesi (المدرسة الوجيهية)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeyinde, batıda Muhaddisiyye Medresesi'nin yakınlarında, el-Gavâniye Kapısı'nın yanında yer alıyordu. İmam Vechüddin Muhammed b. Osman b.

³² Abdülcelil Hasen Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beytîlmakdis fi 'l-asreyni 'l-Eyyûbî ve 'l-Memlûkî*, (Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1981), 2/5-9.

³³ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytîlmakdis*, 2/ 9; Uleymî, *el-Ünsü 'l-celîl*, 2/84, 248-249; Max Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Premier-Jerusalem "Ville"*, (Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1925), 212-221.

Es'ad b. el-Müncî (öl. 701/1302) tarafından yapılmıştı. Vechüddin, Dimaşk medreselerinin bazılarında ders vermişti. Emevi üniversitelerinde nazırlık yapmıştı. İlim sahibi faziletli bir kişiydi. İnşa ettirdiği medresede hoca olarak görev yapmıştı. Medrese için vakfedilen herhangi bir vakfiye bilgisi verilmemiştir. Şehabeddin Ahmed b. el-Mühendese el-Hanbeli (öl.803-804/1401-1402) medresede ders veren hocalardandı. Medresede Hanbeli fıkıhı üzerine dersler verilmişti.³⁴

2. 3. Süllâmiyye³⁵ Medresesi (المدرسة السُّلَّامِيَّة)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeyinde, Şerif el-Enbiya Kapısı'nda, el-Muazzamiyye Medresesi'ne doğru yer almaktaydı. Kuzeyden Dâvâdariyye Medresesi'nin yanındaydı. Mecdüddîn Ebî el-Fedaî İsmail es-Süllâmi (öl. 743/1342) tarafından yapılmıştı. 700/1301 yılından sonra yapıldığı bilinmektedir. İlk olarak medreseyi Mecdüddin İsmail vakfetmiş, ikinci olarak ise Serâceddîn Ömer vakfetmişti. Medrese 761/1360 senesinde Dâru'l Kur'ân olarak kullanılmıştı.

Medresede ders veren hocalardan birisi Şemseddin b. Hâlifeti el-Mağribî'dir. (801-899/1399-1494) Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Mesûd b. Muhammed b. Mûsâ el-Mağribî el-Mukaddesî el-Mâlikî, İbn Halife olarak bilinir. Kendisi 801/1399'de Beytûlmakdis'te doğmuş ve burada birçok alimden eğitim almıştı. Fıkıhçı Abdullah el-Beskerî (öl. 869/1465)'den Kur'an hafızlığını tamamlamış ve Süllâmiyye Dâru'l Kur'ân'ın hocası olmuştu. Ayrıca tecvid, hadis ve Maliki fıkıhı üzerine çeşitli alimlerden dersler alan İbn Halife, babasından da tasavvuf eğitimi almıştı. Medresede ulûmü'd-dîniyye, kıraat, fıkıh, hadis ve tasavvuf gibi dersler vermişti. Sahâvî, kendisinden ders alan talebelerindendi. İbn Halife'nin Beytûlmakdis'te önemli bir konumu vardı. 899/1494 yılında vefat edinceye kadar Beytûlmakdis'te ilimle meşgul olmuştu.

Medresede ders veren hocalardan birisi de Kemâleddîn el-Mağribî (851-?/1447)'ydi. Kemâleddîn Ebû'l-Berekât b. Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Mağribî el-Mukaddes el-Malikî, İbn Halife gibi tanınmış bir kimseydi. Babası İbn Halife 899/1494'de vefat edince Süllâmiyye Medresesi'ne hoca olarak atandı. Beytûlmakdis'te doğmuş ve eğitimini de burada almıştı. Dedesinden Kur'an hafızlığını yapmıştı. Fıkıh, nahiv ve diğer ilimlerin eğitimini de alan Kemâleddîn, Salâhiyye Enstitüsü'nde Ebû el-Azmü'l-Hallâvî gibi birçok alimden ders aldı. Eğitim için Şam'a ve Kahire'ye birkaç kere gitti. *Buhârî*'yi okudu. Daha sonra Süllâmiyye Medresesi'nde karar

³⁴ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/10-12; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/90.

³⁵ Muhammet Enes Midilli, eserinde "Süllâmiyye" şeklinde yazmış, fakat Abdülcelil Hasen Abdülmehdî, *el-Medâris fî Beytûlmakdis fî'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî* kitabında ise "Süllâmiyye" şeklinde ötre ile harekelenmiştir.

kıldı ve medresede ulûmî'ş-şer'iyeye ve Arapça gibi dersler verdi. Aynı zamanda Mescid-i Aksâ'nın el-Mağribi Üniversitesi'ne imam olarak atandı. İki görevi birlikte yürüttü.³⁶

Günümüzde Süllâmiyye Medresesi ikamet için kullanılan bir evdir ve orada Cârullah ailesinden bir grup oturmaktadır.³⁷

2. 4. Câlîkiyye Medresesi (المدرسة الجالقية)

Rükneddin Baybars el-Câlık es-Sâlihî (öl. 707/1308) tarafından yaptırılmış ve kendisi bu medreseye defnedilmişti. Bu yüzden medrese Câlîkiyye Türbesi olarak da anılmaktaydı. Medresenin güney duvarındaki yüksek pencere direğinin üzerindeki kitabede bu bilgiler nakşedilmiştir. Câlîk kelimesi Türkçe bir kelimedir ve keskin, öfkeli ve çok oyun oynayan kısrak anlamına gelir. Rükneddin, Melik el-Mansur Kalâvûn ve ondan sonraki dönemde Şam'ın emirlerinden birisiydi.

Medrese, Veda kapı yolu ile Silsile kapı yolunun kesiştiği noktada kuzeybatı köşesinde yer alıyordu. 2009 yılında medrese Hâlidî ailesinin bölgesi olmuştu. Bir kısmı el-Halil bölgesinden bir grup insana satılmış, bir kısmı ise korunmuştu. Daha sonra İsrail işgal güçleri o kişilerden satın almıştır.³⁸

2. 5. Çavliyye Medresesi (المدرسة الجاولية)

Medrese, Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatısında yer alıyordu. Gavanmeh merdivenine yakındı. Emir İlmüddin Sancar b. Abdullah el-Câvilî (öl. 745/1344) tarafından, Melik Nâsır Muhammed b. Kalâvûn zamanında, büyük bir ihtimalle 709/1310 yılında yaptırılmıştı. Çünkü İlmüddin Sancar bu tarihlerde Harem-i Şerif'in nâzırlığı ve el-Halil ile Kudüs'ün niyabetinde görev yapmaktaydı. İlmüddin, ilim sahibi bir kimseydi. Hadis ilmini ve Şâfiî fikhını bilirdi ve Şâfiî fikhı üzerine birçok talebeye ders vermişti.

Medrese H. 9. asrın başlarına kadar Kudüs'te fikir hareketlerinde önemli rol oynamıştı. Şâfiî fikhı, hadis ve diğer ilimler üzerine dersler verilmişti. Bizzat İlmüddin kendisi Şâfiî fikhı üzerine medresede dersler vermiş ve birçok talebe yetiştirmişti. Medresede hangi hocaların ders verdiği konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Medrese kurulduğu tarihten itibaren niyâbete (Cumhuriyet Savcılığı) dönüştürülünceye kadar yaklaşık bir asır boyunca bilimsel görevini yerine getirmeye devam etmişti. Medreseyi niyâbete çeviren ilk kişinin Emir Şâhin ez-Zebâh olduğu bildirilir. Kendisi, Melik Eşref Barsbay (825-841/1369-1438) zamanında 830/1427'de nâiblik yapmıştı. Daha sonra Kudüs'ün nâibi ve Harem-i Şerif'in nâzırı Emir Şâhin eş-Secâî olur. 831-

³⁶ Abdülmehdî, *el-Medâris fî Beyti'l*, 2/13-17; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/90.

³⁷ Abdülcélîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/17.

³⁸ Abdülcélîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/18.

833/1428-1430 yıllarında iki sene bu görevi yerine getirdi. Kabul eyvanının³⁹ girişinde yüksek kapı kitabesinin üzerinde bu bilgiler yazılmıştı. Medresenin içinde Derbâs el-Kürdî el-Hekkârî adında bir sûfinin mezarının olduğu bildirilmiştir.

Medrese daha sonraki yıllarda bir müddet Kudüs'ün nâibleri için bir ikâmet yeri olarak kullanılmıştı, sonra da kışlaya çevrilmişti. Osmanlı zamanında Hükümet evi olarak kullanılan medrese, İngilizlerin işgalinden sonra İslam Konseyi tarafından Ulusal Maârif Ravda Fakültesi'ne çevrilmişti. Bir süre Polisevi şeklinde kullanılan medrese 2009 yıllarında erkek çocukları için okul olarak kullanılmıştı.⁴⁰

2. 6. Kerîmiyye Medresesi (المدرسة الكریمیة)

Harem bölgesinde Hıttâ Kapısı'nda, Şerif Kapısı'nın bitişiğinde yer alıyordu. Kerîmüddîn Abdulkerim b. Mekânes tarafından yapılmıştı. Kendisi Hıristiyan iken Baybars (öl.724/1324) zamanında Müslüman olmuştu. Medreseyi 718/1318 senesinde vakfetmişti. Kerîmüddin ilmi seven faziletli bir kimseydi. Ayrıca kendisi Mısır ve Şam'da da üniversite ve medreseler inşa ettirmişti. Bu medreseler fikir hareketlerinde büyük rol oynamıştı. Medresede birçok alim ders vermişti.⁴¹

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Müseyyib el-Gırnatî 725/1325 senesinde Kerîmiyye Medresesi'nde müderrisliği yanında Mâlikî Medresesi müderrisliği ve Hankah Şeyliği de yapmıştı. İbnu Batuta onu Kudüs'ün seçkin kişilerinden olarak tanımlar. Ebû Abdullah el-Gırnatî Beytûlmakdis'e 718/1318 senesinde gelmişti. Kerîmiyye Medresesi'nin inşa edildiği andan itibaren burada hocalık yapmış, Gırnata'da birçok alimden kıraat ilmi aldıktan sonra Tunus'ta eğitimine devam etmişti. Ayrıca hac görevini yerine getirmek için 710/1310 senesinde Mekke'ye gittiğinde de burada birçok alimden ders almıştı. Beytûlmakdis'e gelir gelmez eğitim ile meşgul olmuş ve 746/1345 yılında vefat edinceye kadar devam etmişti. Kerîmiyye Medresesi'nde Mâlikî fıkhi, kıraat ve diğer konular hakkında dersler vermişti.⁴²

Salâhaddîn el-Âlâî (694-761/1295-1360) de medresede ders veren hocalardandı. el-İslâm el-İmâm Salâhaddîn Halîl b. Kaykalediyye el-Alâî ed-Dımeşkî eş-Şâfiî, 731/1331 yılında Beytû'l-Makdis'e gelerek Salâhaddîn Medresesi'nde hocalık yapmaya başladı. Daha sonra Kerîmiyye Medresesi'nde de görevine devam etti. Kendisi

³⁹ Eyvan kelimesi dilimize kök olarak Farsça bir kelimedir. Arapça (îvân, lîvân) şeklinde kullanılmıştır. Yapının ortasında yer alan, üç tarafı kapalı, iç avluya geçişi sağlayan ve üzeri tonoz ile örtülmüş mekâna verilen isimdir. Engin Beksaç, "Eyvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/12.

⁴⁰ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/19-21; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/82.

⁴¹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/22-23; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/84, 2/197, 4/123, 7/302; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/85, 326.

⁴² Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/24.

Beytülmağdis'in büyük hocalarından kabul edilirdi. es-Sahâvî, Celâddin'in⁴³ 760/1359 yılında bir öğrenci olarak Beytülmağdis'e geldiğini ve hafız el-Âlâî ile karşılaştığını, onun kitaplarından bazılarını yazdığını, Salâhiyye ve Kerîmiyye medreselerinde el-Âlâî'nin derslerine katıldığını, *Buhârî*'nin başından, gazab bölümüne kadar el-Âlâî'ye okuyarak Meciddîn el-Feyruz Ebâdi'nin hattı ile yazılmış bir icazet aldığını bildirir. El-Âlâî, Kudüs'te müftü, muhaddis ve müderris olarak uzun süre kalmıştı. Kendisi Kerîmiyye Medresesi'nde hadis, fıkıh, tefsir, Arapça ve diğer konularda dersler vermişti. Aynı zamanda ilim talebelerine de burs vermişti. 761/1360 senesinde vefat edinceye kadar Beytülmağdis'te kalmıştı.⁴⁴

Zeynüddin el-Kalkaşendi (782-826/1380-1423) olarak bilinen Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed b. İsmâil el-Kalkaşendi el-Mukaddesî eş-Şâfiî, Beytülmağdis'te ilimle meşgul olan şahıslardandır ve Salâhiyye, Kerîmiyye gibi birçok medresede ders vermişti. Fıkıh, hadis, Arapça ve kıraat dersleri veren Zeynüddin, kıraat ve hadis derslerinde iyi bir sınıflandırmaya sahipti. Alâeddin Ali b. Abdurrahman el-Kalkaşendi eş-Şâfiî, (804-874/1402-1470) Beytülmağdis'in Salâhiyye, Kerîmiyye ve diğer medreselerinde fıkıh, Arapça ve diğer dersleri vermişti. 874/1470 senesinde Beytülmağdis'te vefat edinceye kadar eğitim vermeye devam etmişti. Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Abdurrahman el-Kalkaşendi eş-Şâfiî de (879-?/1474-?) Salâhiyye ve Kerîmiyye medreselerinde babasının halefi olarak eğitim vermişti. 874/1470 yılında babasının vefatından sonra 879/1474 yılında vefat edinceye kadar müderrisliğe ve Aksa'nın hatipliğine devam etmişti. Hayreddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Kalkaşendi eş-Şâfiî, (822-897/1419-1492) Salâhiyye ve diğer medreselerde dönüşümlü olarak eğitim veren kişilerdendi. Kendisi hadis ilmine çok önem vermişti. Kahire, Şam, Medine, Mekke, el-Halil ve Kudüs gibi birçok şehirde birçok hadis dinlemiş ve birçok icazetler elde etmişti. Böylece Beytülmağdis'te büyük bir muhaddis konumuna yükseldi. Mescid-i Aksâ'da hadis hocalığına atandı. Kerîmiyye Medresesi'nde hadis, fıkıh ve diğer konularda dersler vermişti. 897/1492 yılında Beytülmağdis'te vefat edinceye kadar eğitime devam etti.⁴⁵

Ebu'l-Haram Muhammed b. Ebûbekir b. Muhammed b. İsmâil el-Kalkaşendi eş-Şâfiî, (?-854/?-1450) amcasının oğlu Hayreddin el-Kalkaşendi ile ortak olarak Kerîmiyye Medresesi'nde eğitim verdi. Kendisi Beytülmağdis'te büyümüş ve burada eğitimini tamamlamıştı. İlk olarak eğitimini babası Takiyyiddin el-Kalkaşendi'den alan Ebû'l-Haram, daha sonra Bâsitiyye ve Salâhiyye medreselerinin vekil hocası olan Cemâleddin b. Cemâa gibi birçok hocadan eğitim almıştı. Birçok icazete sahip olan Ebû'l-Haram,

⁴³ Celâleddin Ahmed b. Muhammed: 719/1319 yılında doğdu. 806/1404'de Medine'de vefat etti Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/25, 95 numaralı dipnot

⁴⁴ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/25-26.

⁴⁵ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/27-29.

890/1485 senesinde ve diğer senelerde birkaç kere Kahire'ye gitmişti. Memlük döneminin sonlarına kadar eğitim vermeye devam etmiş ve Beytülmakdis'te fikir hareketlerinde önemli rol oynamıştı.⁴⁶

2. 7. Tenkiziyye Medresesi (المدرسة التنكيزية)

Emir Seyfeddin Tenkiz İbn-i Abdullah en-Nasırî (öl. 741/1341) tarafından 729/1329 yılında yapılmıştı. Mescid-i Aksâ'nın batısındaydı. Medresenin batı koridorunda bir kompleksi vardı ve batıdan Silsile Kapısı'na bitişikti. Medresenin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilgileri, medresenin dış cephesinde, kuzey kapısının üzerindeki kitabesinde yazılıdır. Tenkiz medrese için bir de mescid inşa etmişti. Emir Tenkiz Şam'ın nâibi idi. Kudüs'e iki hamam, bir ribat, mescid, su kanalı ve daha birçok yapı inşa ettirmişti. Yapmış olduğu eserlerin vakıflar tarafından korunmasını sağlamıştı. Kendisi ilime önem veren bir kimseydi. İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) onun birçok meşhur alimden hadis işittiğini bildirir. İlim ehlinin değerlilerinden, sözüne ve fiillerine itibar edilen bir kimseydi.

Tenkiziyye Medresesi Beytülmakdis'in meşhur medreselerindendi. Önemli bir ilim enstitüsü idi ve içerisinde hankah, Daru'l-Hadis, Daru'l-Kur'ân ve bir medrese yer almaktaydı. Aslında her bir yapı ilim enstitüsü şeklinde faaliyet göstermekteydi. Medresenin eğitimini düzenleyen kişi bizzat Tenkiz'in kendisi olmuştu. Medresede birçok hoca görev yapmıştı. Görev yapan hocalar aynı zamanda Salâhiyye, Muazzamiyye gibi diğer medreselerde de eğitimlerine devam etmişlerdi.⁴⁷

Medresede görev yapan hocalardan biri olan Alâeddin el-Mukaddesî⁴⁸ (666-748/1268-1347), 726/1326 senesinde Salâhiyye Medresesi'ne atanmış ve 731/1331 yılına kadar burada fıkıh, hadis, Arapça ve diğer konularda dersler vermiştir. 733/1333 senesinde ise Tenkiziyye Medresesi'nin eğitimi ile meşgul oldu. Medresede şer'i ilimler ve Arapça üzerine eğitim vermişti. Fakat burada kaç yıl eğitim verdiği bilinmemektedir. 742/1342 yılında hafızası zayıflamıştı. 748/1347 yılında vefat edinceye kadar Beytülmakdis'te kalmıştı. Salâhaddin el-Alâî (694-761/- 1359) da aynı medresede görev yapmıştı. Kendisi 731/1331 senesinde Salâhiyye Medresesi'ne müderris olarak atandı ve aynı zamanda Kerîmiyye Medresesinde de ders veriyordu. Şerri ilimler ve Arapça dersleri verdi. Daha sonra Tenkiziyye Medresesindeki Darulhadis'e atandı. Seyfeddin Tenkiz'e

⁴⁶ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 29-30.

⁴⁷ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/31-34; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/78, 167, 185; Şerife Eroğlu Memiş, "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdilî Mümkin Müdür?", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/10 (Nisan 2020), 64-82; Şawkat Ramadan Hiciv- Osman İsmail el-Tel, "Kudüs'teki Tenkiziyye Medresesi: Memlûkler Döneminde (730/1329) Medreselerin ve Vakıflarının İdaresine Bir Örnek". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 77-106.

⁴⁸ Alâeddin b. Eyyûb b. Mansur eş-Şafîî.

nisbetle buraya Seyfiyye Darulhadisi denilmekteydi. Hadis derslerinin dışında tefsir dersleri de verdi. Ayrıca Tenkiziyye Medresesinin dışında Beytülmakdis'te diğer medreselerde de ders vermeye devam etti.⁴⁹ Kudüs'te yaklaşık otuz yıl öğrenci yetiştirmiş ve çeşitli eserler telif etmişti. Müfessir, tarihçi, muhaddis, nahivci, fakih, muhaddis, usulcü olduğu, yedi yüzü aşkın hocadan sema yoluyla hadis tahsil ettiği bilinmektedir.⁵⁰ Kemaleddin b. en-Nakîb (769-832/1368-1429)⁵¹ Tenkiziyye Medresesi'nde eğitim veren diğer hocadır. İbn en-Nakîb ismi ile tanınmıştı. Babası ve dedesi Beytülmakdis'in önemli alimlerindendi. Bu yüzden kendisi muazzam bir ilim ortamında dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini dedesi ve babasından almıştı. Daha sonra Şehabeddin b. el-Alâî ve diğer alimlerden ilim tahsiline devam etmişti. İbn en-Nâkib önemli ilim adamlarındandı ve bilgisinin derinliğinin ifade edilmesi için kendisine "bilginin hazinesi" lakabı verilmişti. Aynı zamanda Erguniyye Medresesinde de eğitim vermişti. Ayrıca Remle'de 832/1429 yılında vefat edinceye kadar, on beş yıl kadılık görevi yapmıştı.⁵²

Zeyneddin b. en-Nakîb (805-853/1403-1449)⁵³, Tenkiziyye ve Erguniyye medreselerine hoca olarak atandı ve Muazzamiyye Medresesinde de dönüşümlü olarak görev yaptı. Beytülmakdis'te meşhur alimlerden idi. 853/1449 senesinde vefat edinceye kadar Beytülmakdis'te fetva ve eğitim vermeye devam etti. Tenkiziyye Medresesinde fıkıh, hadis ve diğer dersleri verdi. Beytülmakdisteki Muazzamiyye Medresesinde de fıkıh dersleri verdi. Alaeddin b. en-Nakîb de 880/1475 senesinde vefat edinceye kadar Tenkiziyye Medresesinde görev yaptığı için muhtemelen aynı dönemlerde beraber ders vermişlerdi. Ayrıca ikisinin dışında aynı medresede görev yapan daha birçok hoca vardı. Bunlardan bir tanesi de babasının arkasından aynı medresede görev yapan Şemseddin Muhammed b. Zeyneddin b. en-Nakîb'di. Şemseddin b. en-Nakîb (?-877/?-1472) olarak bilinen, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. en-Nakîb el-Hanefî, 853/1449 yılında babası vefat edince onun yerine Tenkiziyye Medresesine hoca olarak atanmıştı ve burada hadis ve diğer derslerin eğitimini vermişti. Kaynaklarda ilim ve kültür hayatından çok bahsedilmemekle beraber ilim meclisinde yetiştiği muhtemeldi. Kudüs'te 877/1472 yılında vefat edinceye kadar eğitim vermeye devam etmişti.

Alâeddin el-Makdisi (810-880/1407-1475) şeklinde tanınan, Alâeddin Alî b. Muhammed b. Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Dav' es-Safadî el-Hanefî, İbn Nakîb olarak da bilinir. Babasından sonra Tenkiziyye Medresesine atandı. Fakat babası vefat ettiğinde

⁴⁹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/35-39.

⁵⁰ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 135-136; Ebü's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*; thk. Ali Ebü Zeyd, (Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1998), 2/328-336; Ebü's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût- Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 13/256-260; es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 10/35-38.

⁵¹ Kemaleddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Davî es-Safedî el-Hanefî.

⁵² Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/39-40.

⁵³ Zeyneddin Abdurrahman b. en-Nakîb el-Hanefî.

Alâeddin henüz on iki yaşında olduğu için muhtemelen kendisi hocalık görevini yerine getirebilecek olgunluğa gelinceye kadar ona vekaleten başka bir kimse hocalık yapmış olmalıdır. İlimsel yetişmesi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. 880/1475 yılında vefat edinceye kadar Beytülmakdis'te ders vermeye devam etmişti. Zeynüddin b. en-Nakîb (?-887/?-1482) adı ile bilinen, Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman b. en-Nakîb el-Hanefî, 877/1472 senesinde babasının vefatından sonra Tenkiziyye Medresesine hoca olarak atanan hocalardandı. Zeynüddin babası hayatta iken ondan Buhari'nin kitabını ezberlemişti. Başka alimlerden de dersler alan Zeynüddin 887/1482 yılında vefat edinceye kadar ders vermeye devam etmişti.

Tenkiziyye Medresesinde eğitim faaliyetleri Memlûklerin son dönemleri, hicri dokuzuncu asra kadar devam etti. Sonra medrese, kadılık ve naiblik merkezi olarak kullanıldı. Kayıtbay (873-902/1469-1497) zamanında kadıların ikameti için lojmana çevrildi. Sultan Fecr, Beytülmakdis'teki ikametinde burada kalmıştı. Tekrar Tenkiziyye Medresesine çevrilen bina, hicri onuncu asrın başlarında fikir hareketlerine yön veren bir duruma geldi. Osmanlılar döneminde şer'î mahkemeye çevrilen bina, İngiltere'nin işgaline kadar bu şekilde kullanılmıştı. Sonra Yüksek İslam Şurası başkanı Hacı Emin el-Hasanî'nin ikametine tahsis edildi. Daha sonra tekrar İslam fikhinin öğretilmesi için medreseye dönüştürülmüştü.⁵⁴ 1969'da İsrail yönetimi tarafından işgal edilen medrese, askeri bir kışlaya çevrilmiş, 2006'da ise "Nesillerin Kafilesi" ismi ile bir müzeye dönüştürülmüştü. Ayrıca medreseye ait mescid Siyonistler tarafından sinagog olarak kullanılmıştı.⁵⁵

2. 8. Emîniyye Medresesi (المدرسة الأمينية)

Eminüddin Abdullah'a nisbetle bu isim verilen medrese, 730/1330 senesinde Nâsireddin Muhammed b. Kalâvûn zamanında Eminüddin Abdullah tarafından inşa edilmişti. Kuzeyden Mescid-i Aksâ'nın yanında, Davâdâriyye Kapısı olarak bilinen Peygamberler Kapısı'nda yer almaktaydı. Hocaları Sünnî bir konumda idi ve Şam'daki sultanın nâibleri tarafından belirleniyordu.

Medresede hocalık yapan Ebûbekir b. Alî⁵⁶ (öl. 797/1395) Şam ve Musul'da büyüdü. Oğlu Burhaneddin el-Mûsallî ile 790-791/1388-1389 yıllarında Beytülmakdis'e geldi ve Sultan Berkük kendisini burada ziyaret etti. Beytülmakdis'te ilim ve tasavvuf ile meşgul oldu. Burada bir müddet uzlete çekildi. Emîniyye Medresesinde toplantılar düzenledi ve *Menâzilü's-Sâilîn* gibi çeşitli kitaplar okuttu. Tasavvuf, fıkıh ve diğer konularda dersler verdi. 797/1395 senesinde Beytülmakdis'te vefat edinceye kadar Emîniyye medresesinde tasavvuf ve ilimle meşgul olmaya devam etti. Burhaneddin el-

⁵⁴ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytülmakdis*, 2/40-43.

⁵⁵ Kadim Şehir Kudüs, Erişim 15.06.2024.

⁵⁶ Ebûbekir b. Alî Abdullah b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mûsallî.

Mûsallî (öl. 814/1411) de aynı medresede görev yapan hocalardandı. 797/1395 senesinde babasının vefatından sonra Emîniyye Medresesinin hocalığına ve nâzırlığına atandı. Burada fıkıh ve tasavvuf eğitimi verdi. 814/1411 senesinde hac dönüşü vefat etti. Emîniyye Medresesinde görev yapan hocalardan birisi de Abdülmelik b. Ebûbekir b. Abdullah el-Mûsallî eş-Şeybânî'di (öl. 844/1440). Kendisi babasından ilim tahsil etti. Tasavvuf ve fıkıh konularında kendisini yetiştirdi. Birçok kişi kendisinden ders alarak icazet elde etti. Fıkıh, tasavvuf ve diğer konularla ilgili risaleler yazdı. 844/1440 yılında Beytûlmakdis'te vefat etti. Zeynüddin Abdurrahman İbn Muhammed el-Kalkaşendî, (öl. 826/1423) Salâhiyye ve Kerîmiyye medreselerinde ders verdiği gibi aynı zamanda Emîniyye Medresesinde de de fıkıh, hadis ve Arapça dersleri verdi. Hadis ve kıraatları yeni bir düzen ile tasnif etti.⁵⁷

Emîniyye Medresesi Memlûklerin son dönemi, hicri on dördüncü asra kadar eğitim vermeye devam etti.⁵⁸

2. 9. Melikiyye Medresesi (المدرسة الملكية)

Melik el-Cevkandâri⁵⁹ tarafından 741/1341 yılında Muhammed İbn Kalâvûn zamanında inşa edilmişti. Melik el-Cevkandâri'ye nisbet edilerek medreseye "Melikiyye" ismi verildiği gibi aynı zamanda "Cevkandâri" olarak da isimlendirilmişti. Medresenin duvarındaki kitabede bu bilgiler yer almaktaydı. Medrese, batıda Esariyye Medresesi, doğuda Fârisiyye Medresesi ve kuzeyde Harem-i Şerif arasında yer almaktaydı. Melik el-Cevkandâri, bu medreseyi 745 yılında boşadığı eşi Melike b. es-Seyfi'ye bağış olarak vakfetmişti.⁶⁰

Medresede Beytûlmakdis'in önemli alimleri ders vermişti. Bunlardan birisi Ebû Abdullah el-Gırnâtî (?-746/?-1345) olarak tanınan, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Gırnâtî el-Endülisî'dir. Kerîmiyye Medresesinde hoca olmasına rağmen aynı zamanda Melikiyye Medresesinde de ders vermekteydi. İbn Batuta'nın aktardığına göre Ebû Abdullah 718/1318 senesinde Beytûlmakdis'e geldi ve burada ders vermeye başladı. Medresede Mâlikî fıkıh ve kıraat dersleri vermişti.⁶¹ Siraceddin el-Kıbâbî (?-755/?-1354)⁶² de Melikiyye medresesinde fıkıh ve hadisin yanında diğer konularda da dersler

⁵⁷ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/44-47; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/84; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/84, 262.

⁵⁸ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/48.

⁵⁹ Cevkandâri: Futbol oyununda padişahın yanında ucu kıvrık çengelli sopayı tutan kişiye verilen lakaptır.

⁶⁰ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/48-49; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/123; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/86, 326.

⁶¹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/49.

⁶² Siraceddin Ömer b. Abdurrahman b. el-Hüseyin b. Yahya b. Abdulmuhsin el-Lahmiyyu el-Kıbâbî el-Mısırî el-Hanbelî.

veren hocalardandı. Kendisi birçok alimden hadis dinlemişti. İbn Hacer el-Askalâni'nin bildirdiğine göre fetva ve hadis ile meşgul olmuştu.⁶³

Cemâleddin el-Ensârî (?-805/?-1403)⁶⁴ İbn eş-Şehaze olarak meşhurdur ve Melikiyye medresesinde Mâlikî fikhî ve diğer konularda dersler vermişti. Yetim ve fakir olarak büyüdü. Fakat annesi ona ilimle meşgul olmayı sevdirdi. Annesi ondan Kur'an ile meşgul olmasını, tüm ihtiyaçlarını kendisinin karşılayacağını söyledi ve dediği gibi yaptı. Böylece Cemâleddin annesinin isteğini yerine getirerek Kur'an hafızı oldu. Mâlikî mezhebi üzerine eğitim aldı. Bunun sonucu Beytülmakdis'in kadılığına atandı. Burada ilk Mâlikî kadısı olarak görev yaptı. İlk zamanda vekil olarak başladığı kadılık görevini 800 yılından sonra bağımsız bir şekilde sürdürdü. 805/1403 senesinde vefat edinceye kadar ders vermeye ve kadılık yapmaya devam etti.⁶⁵ Zeynüddin el-Kalkaşendi (782-826/1380-1423)⁶⁶ Melikiyye medresesinde eğitim verdiği gibi, Salâhiyye, Meymûniyye ve Kerîmiyye medreselerinde de hocalık yaptı. Beytülmakdis'te müderrislik ile meşgul oldu. Fıkıh, hadis, Arapça ve diğer konularda dersler verdi. Bunun yanında Aksa'da hutbe ve fetva da verdi.⁶⁷ Şehâbeddin b. AVECÂN el-Mağribî (763-838/1362-1435)⁶⁸ Melikiyye medresesinde Mâlikî fikhî ve diğer konularda dersler vermişti. İbn AVECÂN olarak bilinir. Kendisi faziletli bir fikhî alimi, fetva ve ders veren bir kimse idi. Cemâleddin el-Ensârî'den sonra 805/1403 yılında Kudüs'te Mâlikî mezhebinde görev yapan ikinci kadı olmuştu. Beytülmakdis'te 838/1435 yılında vefat edinceye kadar kadılık yapmaya, fetva ve ders vermeye devam etmişti.⁶⁹ Hayreddin el-Kalkaşendî (822-897/1419-1492)⁷⁰ Melikiyye Medresesinde diğer hocalarla birlikte eğitim vermeye devam etti. Aynı zamanda kendisi Kerîmiyye ve Taziyye medresesinde de hocalık yapmaktaydı. Ayrıca dönüşümlü olarak Salâhiyye Medresesinde de hocalık yapıyordu. Hayreddin, Beytülmakdis'te hadis alimlerinin büyüklerindendi. Medresede fıkıh, hadis ve diğer konularda dersler vermişti.⁷¹

Melikiyye Medresesi Memlûklerin son dönemine kadar eğitim vermeye devam etti. Hatta hicri on ikinci asrın sonlarına kadar varlığını korumuştur. Günümüzde Hatip ailesinin yaşadığı bir konut evidir. Batı tarafında ise Hac Emin el-Hüseyni (1897-1974)

⁶³ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/50.

⁶⁴ Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah el-Hilâlî el-Ensârî el-Mâlikî.

⁶⁵ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/51.

⁶⁶ Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed b. İsmail el-Kalkaşendi el-Maksidi eş-Şâfiî,

⁶⁷ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/52.

⁶⁸ Kâdilkudât Şehâbeddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Süleymân b. Ahmed İbn Ömer b. Abdurrahman b. AVECÂN el-Mağribî el-Maksidi el-Mâlikî.

⁶⁹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/52-53.

⁷⁰ Hayreddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Kalkaşendî el-Makdisi, eş-Şâfiî.

⁷¹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/53-54.

döneminde Yüksek İslam Şurası tarafından el-Asari Okulu'na bağlı İslam Kitap Evi kurulduğu belirtilmiştir.⁷²

2. 10. Fârisiyye Medresesi (المدرسة الفارسية)

Medreseyi vakfeden kişi Emir Fâris'e nisbet edildiği için bu isimle anılmıştır. Medrese, batıda Melikiyye Medresesi, doğuda Emîniyye Medresesi ve kuzeyde Harem arasında yer almaktaydı. Atem Kapısı'na yakındı. 755/1354 yılında medreseyi vakfeden Emir Fâris el-Bekî İbn Emir Kutlu Melik b. Abdullah, sahil ve dağ işlerinde sultanın nâibi ve Gazze naibi idi.

Medresede birçok önemli alim ders vermişti.⁷³ Zeynüddin Ebû Zeyd Abdurrahman (öl. 838/1435)⁷⁴ Fârisiyye Medresesinde görev yapan hocalardandı. Kendisi Beytülmakdis'te büyümüş ve burada eğitim almıştı. Altı yaşına kadar Kerîmiyye Medresesinin hocalarından olan babasından eğitim aldı. Kur'an-ı ezberlemiş, Hanbelî fikhını öğrenmişti. Babası gibi birçok alimden hadis dinlemişti. Fıkıhçı Şemseddin b. Kâdı Şehbe'den (öl. 782/1380) ders alan Zeynüddin birçok hocadan da icazet almıştı. Takiyyüddin es-Sübki, (öl. 756/1355) İbn Hişam en-Nahvî, (öl. 761/1360) Cemâleddin Ebûbekir eş-Şerîsî, (öl. 779/1377) İbn Halkânî (öl. 681/1282) icazet aldığı hocalarından bazılarıydı. İbn Hacer el-Askalânî ise kendisinden ders alan talebelerindendi. Yaklaşık 150 kişi Zeynüddin'den icazet almıştı. O, Beytülmakdis'teki meşhur hocalardan, itibar edilen fakihlerdendi. Hadis ve hadis usulü ile meşgul olmayı seven bir kişiydi. Kendisinden hadis dinleyen birçok kişi olmuştu. Tâceddin b. el-Garâbili, İmâdeddin İsmâil b. Şerif el-Maksidî, Abdülkerim el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas el-Maksidî, Zeynüddin el-Adid, İbn Hacer el-Askalânî ve Kemâleddin b. Ebû Şerif ondan hadis dinleyen kişilerdi. Farisi medresesinde Zeynüddin'den birçok kişi ders almıştı. Medresede fıkıh, hadis ve Arapça derslerinin yanında diğer konularda da eğitim vermişti. İbn Hişam ve Ebubekir eş-Şerif gibi birçok kişi kendisinden Arapça dersi almıştı.⁷⁵

Fârisiyye Medresesi hicri on birinci asrın sonları; Memlûklerin son dönemine kadar eğitim vermeye devam etmiştir.⁷⁶

2. 11. Hâtûniyye Medresesi (المدرسة الحاتونية)

Mescid-i Aksâ'nın batısında, Argûniyye Medresesinden önce Katânî'nin Kapısının kuzeyinde, Hadid Kapısında yer alıyordu. Şemseddin Muhammed b. Seyfuddin el-

⁷² Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/54.

⁷³ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/55.

⁷⁴ Zeynüddin Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ömer b. Abdurrahman İbn Hüseyin b. Abdulmuhsin el-Kibâbî el-Makdisî el-Hanbelî.

⁷⁵ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/56-59; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/76, 84, 383.

⁷⁶ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytülmakdis*, 2/59.

Kâzâniyye el-Bağdâdî'nin kızı Ağal Hatun tarafından 755/1354 yılında vakfedildiği için bu isimle anılmıştı. Memlûklerin son dönemlerine kadar medrese fikir hareketlerinde etkili olmuştu. Zeynüddin Muhammed b. Ahmed ed-Deyrî hicri onuncu asırda burada müderrislik görevine atanmıştı. Bu bilgi de medresenin uzun yıllar faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir. Bu yüzyılda Kudüs'e gelen bazı emirlerin konaklamak için bu medreseyi kullandığı görülmektedir. Bu emirlerden biri olan Emîr Yeşbek el-Cemâlî 901/1496'de medresede vefat etmişti. Günümüzde ikamet yeri olarak kullanılmaktadır. Hatip ailesinden bir grup burada oturmaktadır.⁷⁷

2. 12. Argûniyye Medresesi (المدرسة الأروغونية)

Mescid-i Aksâ'nın batısında, Hâtûniyye Medresesine birleşik, Cevheriyye Medresesine komşu, Harem civarında, Hadid Kapısında bulunuyordu. Şam nâibi Seyfeddin Argûn⁷⁸ es-Sağır el-Kâmilî (öl. 758/1357) tarafından vakfedildiği için bu isimle anılmıştı. Argûn 758/1357 yılında vefat edince Rükneddin Baybars medreseyi 759/1358 yılında tamamlamıştı.⁷⁹ Bu bilgiler, medresenin duvarındaki kitabede yer almaktaydı. Ayrıca Argûn el-Kâmilî, Mescid-i Aksâ'nın eski kapılarından Argûn kapısı olarak bilinen Hadid kapısını da yenilemişti. Medresede Kudüs'ün tanınmış ilim adamlarına ders verilmesi, medresenin fikir hareketinde ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir.⁸⁰

Kemâleddin b. en-Nakîb, (769-832/1368-1429) Zeynüddin b. en-Nâkîb (805-853/1403-1449) ve Alâeddin en-Nâkîb (810-880/140-1475) Argûniyye Medresesi'nde Hanefî fikhî üzerine ders vermişlerdi. Ayrıca Tenkiziyye Medresesinde de ders vermekteydi. Alâeddin b. en-Nakîb,⁸¹ hicri sekizinci asrın ikinci yarısında Argûniyye Medresesine müderris olarak atanmıştı. Kudüs ve Şam'daki birçok alimden ders alan Alâeddin, özellikle Hanefî fikhî üzerine kendini yetiştirmişti. Medresede Hanefî fikhının yanı sıra diğer konularda da dersler vermişti. Fıkıh derslerinde *el-Hidâye* kitabını okutmuştu. Kâdılkudât Seddüddîn ed-Deyrî burada eğitim alan talebelerindendi. Kendisinden birçok kişi ders almıştı.⁸² Cemâleddin Yûsuf da (öl. 815/1212-3'ten sonra) Tenkiziyye ve Argûniyye medreselerinde müderrislik yapan kişilerdendi.⁸³

⁷⁷ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/60-61; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/80, 430, 447; Van Berchem, *Tome Premier - Jerusalem "Ville"*, 280.

⁷⁸ Argûn: Demir anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. Ergûn Halep ve Dimaşk'ın nâibi idi. Daha sonra Kudüs'e yerleşti.

⁷⁹ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/80.

⁸⁰ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/62-63.

⁸¹ Alâeddin Ebû'l-Hasen b. en-Nakîb el-Makdisî el-Hanefî.

⁸² Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/63-64. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 7/17-18; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/336.

⁸³ Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi*, 144.

Argûniyye Medresesi hicri dokuzuncu asrın sonlarına kadar eğitim vermeye devam etmişti. 879/1474 yılının sonlarında Salâhiyye hocası Kadı Garseddin Halil el-Kenâni medreseye yerleşerek ikamet yeri olarak kullanmıştı. 897/1492 yılında ise Emir Can Bolat, ikamet yeri olarak kullandı. Daha sonra Haremeyn nâzırının kardeşi de buraya yerleştiği için medrese genişletildi. Günümüzde el-Afifi ailesinden bir grup konut evi olarak kullanılmaktadır. İçerisinde Melik Hüseyin İbn Ali'nin türbesi bulunmaktadır.⁸⁴

2. 13. Kaştemüriyye Medresesi (المدرسة القشتمُريَّة)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatısında, Hasaniyye Medresesinin yakınlarında, Nâzır Kapısında yer almaktaydı. Melik Nâsır b. Muhammed b. Kalâvûn'un emirlerinden Emir Kaştemur es-Seyfi tarafından 759/1358 yılında vakfedildiği için bu isimle anılmıştı. Emir Kaştemur, Dımeşk, Tarsus, Halep gibi birçok yerde niyâbetlik yapmıştı. 775/1374 yılında Haleb'in eteklerinde öldürülmüştü. Medresede birçok alim ders vermişti. Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed b. İsmâil el-Kalkaşendi el-Makdisî, eş-Şâfiî, (öl. 826/1423) medresede görev yapan hocalardandı. Kendisi aynı zamanda Meymûniyye ve Kerîmiyye medreselerinde de ders vermişti. Ayrıca Salâhiyye medresesinde dönüşümlü olarak görev yapmıştı. İlim meclislerinde büyümüş ve medreselerde fıkıh, hadis ve Arapça dersleri vermişti. Beytülmakdis'te müftülük de yapmıştı. Kaştemuriyye Medresesi Memlûklerin son dönemlerine kadar eğitim vermeye devam etmişti. Günümüzde Alâeddin ailesinden bir grubun ikamet ettiği bir ev olarak kullanılmaktadır.⁸⁵

2. 14. İs'ardiyye Medresesi (المدرسة الاسعريَّة)

Çavliyye Medresesinin yakınlarında kuzeyden Mescid-i Aksâ'ya komşu konumunda yer almaktaydı. Mecdüddin Abdülgânî b. Seyfüddin Ebûbekir Yusuf el-İs'ardî tarafından 770/1369 yılında vakfedilmiş ve kendisine nisbet edilerek bu isimle anılmıştı. Medrese 760/1359 yılında inşa edilmişti. Medresede aynı zamanda fakirlere ve Kur'an okuyanlara maaş verildiği ve tasavvuf ile meşgul olduğu için İbn Fadlullah el-Ömerî burayı hankah olarak tasvir etmişti. Medresenin eğitimi ve hocaları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer almamaktadır.

Günümüzde ikamet için kullanılmaktadır. 1346/1927 yılında Yüksek İslam Meclis'i tarafından yenilenmiş ve Mescid-i Aksâ kütüphanesi evi buraya taşınmıştır.⁸⁶

⁸⁴ Abdülcélil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/ 66.

⁸⁵ Abdülcélil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/67-68; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 4/123; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/92.

⁸⁶ Abdülcélil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/69-70; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/83.

2. 15. Muhaddisiyye Medresesi /Modern Medrese (المدرسة المحدثية)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatısında, Vecîhiyye Medresesinin yakınlarında, Gavâne Kapısının bodrumunda yer almaktaydı. El-Mehdes (Modern) İzzeddin Ebû Muhammed Abdülaziz b. Süleyman b. İbrahim el-Acemî el-Erdebîlî tarafından 4 Muharrem 762/1361 yılında vakfedilmiş ve kendisine nispetle bu isim verilmişti. Fakat “Muhaddis” diğer medreselerde olduğu gibi bir isim ya da bir lakap değildir. İzzeddin Abdülaziz bir modernist olduğu için medreseye bu isim verilmişti.

İzzeddin Acemî ilim ehlerinden bir kimseydi ve birçok muhaddisten hadis dinlemişti. Kendi kurduğu medresede de hadis dersleri verdi. 780/1378 yılında vefat edinceye kadar ilimle meşgul olmaya devam etti. Medrese kurulduğu andan Memlûklerin son dönemine kadar eğitim faaliyetlerine devam etti. Günümüzde vakıflara tabi olmuştur. Medresenin bir kısmı Ömeriyye Okuluna (Ulusal Bilgi Fakültesi) katılmış, diğer kısmı da kiralanmıştır. Şehâbî ailesinden bir grup burada yaşamaktadır.⁸⁷

2. 16. Hasaniyye Medresesi (المدرسة الحسنية)

Aksa'nın kuzeyinde, Esbât Kapısında yer almaktaydı. Şahin el-Hasanî et-Tavâşî (öl. 815/1412) tarafından Melik Nâsır Hasan (öl. 762/1361) döneminde 762/1361 yıllarında vakfedilmişti. Medresenin inşası bu tarihten öncedir. Beytûlmakdis'te fikir hareketinde rol oynayan medrese sistem ve ritüel açısından medreselerle aynı kurallara sahip değildi. 860-928/1456-1522 yıllarında ikamet için kullanılmıştı. Bir dönem en-Nâsır ailesinden bir grup burada kalmıştı. Günümüzde ise derslik olarak kullanılmaktadır.⁸⁸

2. 17. Kılâniyye Medresesi (المدرسة الكيلانية)

Tâziyye Medresesi yakınlarında, es-Silsile Kapısının kuzeyinde yer almaktaydı. Cemâleddin Pehlevan İbn Karad Şah b. Muhammed el-Kâlâni tarafından 753/1352 yılında inşa edilmişti. Cemâleedin, İbnü's-Sâhib Kilân ismi ile meşhurdu. Babası Emir Nizameddin Kehşeravân oğluna bin yüz dirhem harcamasını vasiyet etmişti. O da Emir Alâeddin Ali b. Selâr b. Şeyr Melik el-Kilâniye'den medresenin arsasını bu fiyata satın almıştı. Medresenin içine Kilâniye türbesi de yaptırmıştı.

1156/1743 yılında Kur'an okuyucular, nâzır, gümrük memuru, kâtip gibi birçok memur burayı ziyaret etmişti. Memlûk döneminin sonlarına kadar medresede eğitim vermeye devam edilmişti. Fakat medresede eğitim veren hocalar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hicri on ikinci asırdan sonra medrese ihmal edilmiş ve hicri on

⁸⁷ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/71; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/91.

⁸⁸ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytûlmakdis*, 2/72-73; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3/294; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/87.

dördüncü asırda yıkılmıştı. 1938 yılında çıkan bir yangında medrese hasar görmüştür. Medresenin iki odası türbe olarak kullanırken, arka odaları ise konferans ve toplantı salonu olarak hizmet vermişti. Günümüzde Dâru'l-Denef (el-Ensârî) olarak isimlendirilmektedir. Bunun sebebi el-Ensârî'den yedi ailenin burada ikamet ediyor olmasıdır.⁸⁹

2. 18. Mencekiyye Medresesi (المدرسة المنجكية)

Mescid-i Aksâ'nın batısında, Nâzır Kapısında yer almaktaydı. Emir Seyfeddin Mencek el-Yusufî en-Nâsırî (öl. 776/1374) tarafından 762/1361 vakfedildiği için ona nispetle bu isim verilmişti. Emir Seyfeddin ilim adamlarını takdir eden, hayırsever bir kimseydi. Köprüler, yol ve su kanalları inşa etmişti. Dımaşk'ta Hanefî Mencekiyye Medresesi'ni inşa ettirdiği gibi Kudüs'te de aynı şekilde Hanefî mezhebi üzerine ders verilen Mencekiyye Medresesini inşa etmişti. Bu bina hankah ve medrese olarak da kullanılmıştı.

Mencekiyye Medresesi Beytülmağdis'te fikir hareketlerinde önemli bir rol oynamıştı. Bu bilimsel rol, medresede eğitim veren alimlere bakıldığında açıkça ortaya çıkmaktaydı. Nitekim medresede hocalık yapan Şemseddin ed-Deyrî ve Saadeddin ed-Deyrî gibi alimler Beytülmağdis'in büyük alimlerindendi. Mencekiyye Medresesinde eğitim veren hocalar aynı zamanda Muazzamiyye Medresesinde de görev yapmaktaydılar ve bu iki medresede de Hanefî fıkı okutulmaktaydı. Medresede kıraat, fıkıh, Arapça, tefsir, hadis gibi çeşitli şer'î konularda dersler verilmişti.⁹⁰

Şemseddin ed-Deyrî (742-827/1342-1424)⁹¹ 822/1419 yılında Mencekiyye Medresesine hoca olarak atanmış ve burada Hanefî fıkı, hadis, tefsir ve diğer konularda dersler vermişti. Muazzamiyye Medresesinde müderris olarak görev yapan Şemseddin, yaklaşık elli yılını Kudüs'te öğrenci ve öğretmen olarak geçirmişti. Kudüs, Kahire ve Şam gibi yerlerde ilim tahsil etti. Kahire'de Müeyyediyye Medresesinde ders verdi. Kendisinden birçok talebe ders ve icazet aldı. Şemseddin ilmi rolünün yanında siyasi ve sosyal alanda da önemli rol oynamıştı.⁹² Şemseddin ed-Deyrî (770-849/1369-1445)⁹³ aynı babası gibi İbn ed-Deyrî olarak tanınmıştı. Şemseddin ilim ortamında büyümüşü. Babası Şemseddin'in arkasından Muazzamiyye ve Mencekiyye medreselerinde Hanefî fıkı,

⁸⁹ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/74-75.

⁹⁰ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/76-77; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Cize: Dâru Hicr, 1998), 18/612; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/82, 336-338, 343-344.

⁹¹ Kâdikudât Şeyhülislâm Şemseddin Muhammed b. Abdullah ed-Deyrî el-Makdisî el-Hanefî.

⁹² Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/77-78.

⁹³ Şeyhülislam Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdullah ... ed-Deyrî el-Makdisî, el-Hanefî.

Arapça ve diğer konularda dersler verdi.⁹⁴ Saadeddin ed-Deyrî (768-867/1367-1463)⁹⁵ Muazzamiyye, Şerkesiye ve Mencekiyye gibi beldesindeki birçok medresede eğitim verdi. Saadeddin Kudüs ve Kahire’de şer’i ilimler, Arapça, akaid ve akli ilimler üzerine eğitim alarak birçok icazet elde etti. Bir süre Mısır’ı vatan edindi ve 821/1418 yılına kadar Müeyyediyye Medresesinde hocalık yaptı. Daha sonra Beytülmakdis’teki en meşhur hocalardan olarak medreselerde fıkıh, tefsir, hadis, usul, Arapça, tasavvuf gibi dersler verdi.⁹⁶ Tâceddin ed-Deyrî (795-892/1393-1487),⁹⁷ babası gibi Muazzamiyye ve Mencekiyye medreselerinde hocalık yaptı. Muazzamiyye Medresesinde önce vekil olarak daha sonra asıl olarak görev yaptı. Beytülmakdis’te imkanları ölçüsünde eğitim aldı. Kendisi ilim ortamında büyüdü. Muhtemelen babası hayatta iken vekil olarak başladığı görevine babasının vefatından sonra da asıl olarak devam etmişti. Medreselerde fıkıh, tefsir, hadis ve diğer konularda dersler verdi. 866/1462 yılına kadar Beytülmakdis’te ikamet eden Tâceddin, 867-878/1463-1473 yıllarında ise Kahire’ye gitti. Medresede görev yapan diğer hocalar ise Kemâleddin ve Musâ b. Kemâleddin’di. Fakat kaynaklarda haklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Medrese ihtilalin başlarında ilkokul olarak kullanılmış daha sonra ikamet yerine çevrilmişti. İslam Meclisi binayı tamir ederek kendisi için mesken olarak kullanmıştı. Bir kısmı Hasaniyye Medresesine katılan bina, günümüzde Kudüs’ün Kamu Evkaf Genel Merkezi, İslam İlim Heyeti Başkanlığı ve Kudüs müftüsü tarafından ikamet için kullanılmaktadır.⁹⁸

2. 19. Tâziyye Medresesi (المدرسة الطازية)

Mescid-i Aksâ’nın batısında, kuzeyden Silsile Kapısının yakınında ve Câlikiye Medresesinin batısında yer almaktaydı. Emir Tâz b. Katgâc (öl. 763/1362) tarafından vakfedildiği için ona nispet edilerek bu isimle anılmıştı. Emir Tâz, Sâlih İsmâil ve ondan sonraki dönemde meşhur emirlerdendi. Haleb’e vali olarak atanmış, daha sonra tutuklanmış, serbest bırakılınca Kudüs’e yerleşmişti. 726/ 1326 yılında Dımeşk’e taşınan Emir Tâz, ömrünün sonlarını Kudüs’te geçirmişti. Medreseyi de vefat ettiği sene 763/1362 yılında inşa ettirmişti. Medreseye ayrıca türbesi de yapılmıştı. Bu bilgiler medresenin penceresinin üzerindeki kitabede yer almaktaydı. Kendisi alimleri seven, onlara tazim ve hürmet gösteren, çok hayır yapan bir kişiydi. Medresede Kudüs’ün ileri gelen birçok alim görev yapmıştı.

⁹⁴ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/78-79.

⁹⁵ Kâdilkudât Şeyhülislâm Saadeddin Ebû’s-Saâdât Sa’d b. Muhammed İbn Abdullah ... ed-Deyrî, el-Makdisî, el-Hanefî.

⁹⁶ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/79-80; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, 3/249-253; Uleymî, *el-Ünsü’l-celîl*, 1999, 2/343-344; Midilli, *Uleymî’nin Kudüs Tarihi*, 122-123.

⁹⁷ Kâdilkudât Tâceddin Abdulvehhâb b. Sa’d ... ed-Deyrî, el-Makdisî, el-Hanefî.

⁹⁸ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/80- 82.

Şemseddin el-Ensârî, (732-782/1332-1380)⁹⁹ Kudüs'teki Tâziyye Medresesine atanan hocalardandı. Kendisi Beytülmakdis'te büyümüş ve eğitimini burada tamamlamıştı. Birçok alimden hadis ve fıkıh eğitimi almıştı. Muhammed b. Yakûb el-Cerâî'di eğitim aldığı hocalarındandı. Bu sayede ilimde önemli bir şöhrete ulaşmış, Kudüs ve Kahire'de kendisinden bahsedilen bir konuma sahip olmuştu. Eğitim faaliyetlerinin yanı sıra kâdılık ve hatiplik de yapmıştı. Kâdılkudât Burhaneddin b. Cemâa'nın vekili olarak Kahire'ye kadı olarak atanmıştı. Aynı şekilde Akşa'da vekil hatip olarak görev yapmıştı. Tâziyye Medresesinde fıkıh ve diğer şer'î ilimlerde dersler vermişti.¹⁰⁰ Zeynüddin el-Kalkaşendî (782-826/1380-1423)¹⁰¹ Tâziyye Medresesinde eğitim veren hocalardandı. Ayrıca Beytülmakdis'teki Meymûniyye, Kerîmiyye, Melikiyye, Kaştemriye medreselerinde de görev yapmış ve Salâhiyye Medresesinde de dönüşümlü olarak ders vermişti. Kendisi ilim ortamında büyümüş ve Kudüs'e kadı olabilecek kadar bilgiye sahip olmuştu. Eğitim vermesinin yanı sıra Akşa'da hatiplik ve fetva ile de meşgul olmuştu. Tâziyye Medresesinde fıkıh, hadis ve diğer şer'î ilimlerde dersler vermişti.¹⁰² Alâeddin el-Kalkaşendi (804-874/1402-1470)¹⁰³ Tâziyye Medresesinde babasından sonra ders vermişti. Aynı şekilde Salâhiyye Medresesinde de asistan olarak görev yapmıştı. İlim meclisinde büyümüş ve Beytülmakdis'te eğitimini tamamlamıştı. Müderrisliğinin yanı sıra Akşa'da hatiplik yapmıştı.¹⁰⁴

Burhaneedin el-Kalkaşendi (?-879/?-1474)¹⁰⁵ Tâziyye Medresesinde babası Alâeddin'den eğitim almış ve Beytülmakdis'teki Kerîmiyye ve Salâhiyye gibi medreselerde ders vermişti. Tâziyye Medresesinde ise üç ya da beş yıl görev yapmıştı. Babasının vefatından sonra 874/1470 yılında buraya müderris olarak atanmıştı.¹⁰⁶ Hayreddin el-Kalkaşendi (822-897/1419-1492)¹⁰⁷ Tâziyye Medresesinde ortaklaşa ders verdi. Ayrıca Kerîmiyye ve Salâhiyye gibi Beytülmakdis'teki diğer medreselerde de ders verdi. Akşa'da hadis profesörlüğüne atandı. Hayreddin, Kahire, Şam ve Beytülmakdis'te eğitim alarak birçok icazete sahip oldu. Kendisi Beytülmakdis'deki muhaddislerin büyüklerindendi.¹⁰⁸

⁹⁹ Kâdı Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Hâmid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Hâmid b. Bedrân, el-Makdisî, el-Ensârî, eş-Şafi.

¹⁰⁰ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytülmakdis*, 2/84; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/95; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/84; 4/123; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/302, 326; Esra Evsen Aydın, "16. Asır Kudüs'ünde Bir İlim Kurumu: Tâziyye Medresesi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 203-232.

¹⁰¹ Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed b. İsmâil ... el-Kalkaşendî, eş-Şafi.

¹⁰² Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytülmakdis*, 2/85.

¹⁰³ Hâtip Alâeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed ... el-Kalkaşendi, el-Makdisî, eş-Şafi.

¹⁰⁴ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytülmakdis*, 2/85-86.

¹⁰⁵ Hâtip Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Ali ... el-Kalkaşendi, el-Madisi, eş-Şafi.

¹⁰⁶ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytülmakdis*, 2/86.

¹⁰⁷ Prof. Hayreddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman ... el-Kalkaşendi, el-Makdisi, eş-Şafi.

¹⁰⁸ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytülmakdis*, 2/86-87.

Tâziyye Medresesi çocukların da eğitim aldığı bir yerdi. Memlüklerin son dönemine kadar fikir hareketlerine yön vermiştir. 971/1564 yılında Osmanlı döneminde, medrese olarak kullanılmaya devam edilmişti. Daha sonra ikamet yeri olarak kullanılmıştır. Bu asrın ilk yarısının sonlarında ise Dâru'l-Hidaye'den bir grubun yaşadığı bir yer haline gelmişti. Günümüzde ise antika eserlerin satıldığı fuar alanı olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁹

2. 20. Bârûdiyye Medresesi (المدرسة البارودية)

Haremin batısında, Taştemuriyye Medresesinin yakınlarında, Nâzır Kapısında yer almaktaydı. Ebubekir b. Mahmud el-Bârûdi'nin annesi, el-Bârudi olarak tanınan Şerafeddin Ebubekir Mahmud'un kızı, Sefer'i Hatun tarafından 768/1367 yılında vakfedilmiş ve ona nispet edilerek bu isimle anılmıştı. Kaynaklarda medresenin eğitimi ve hocaları hakkında yeterli bilgi yer almamaktadır. Günümüzde ikamet için kullanılmaktadır.¹¹⁰

2. 21. Hanbeliyye Medresesi (المدرسة الحنبليية)

Mescid-i Aksâ'nın batısında, Mezheriyye ve Cevheriyye medreselerinin batısında Hadid Kapısında yer almaktaydı. Şam Nâibi Emîr Beydemur el-Havârezmî (öl. 780/1378) tarafından inşa edilmişti ve bina tamamlanınca 781/1379 yılında vakfedilmişti. Medreseye bu ismin neden verildiği kaynaklarda yazmamakla beraber, medresede Hanbelî mezhebi üzerine derslerin verilmesi sebebiyle böyle bir isimle anılmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir.

Medresenin eğitimi ve hocaları hakkında çok fazla bilgi verilmemektedir. Sadece Burhaneddin'in oğlunun bu medreselerde eğitim aldığı ve babası Burhâneddin Ebü's-Safâ İbrâhim b. Ali İbn Ebi'l-Vefâ el-İs'ardî'nin (ö. 887/1482-3) bu medresede görev yaptığı bildirilmektedir. Kendisi Siir'te dünyaya gelmiş ve orada yetişmiş, Tebriz'den sonra Kudüs'e gelmişti. Medrese Memlüklerin son dönemlerine kadar eğitim faaliyetlerine devam etmişti. Günümüzde imar edilerek Katine ailesinden bir grubun ikametine sunulmuştu.¹¹¹

2. 22. Lü'lüiyye Medresesi (المدرسة اللؤلؤية)

Mescid-i Aksâ'nın batısında, Bedriyye Medresesinin güneyinde, kuzeyden Alâeddin el-Bâsîr Hamamının civarında, Merzebân vadisi çizgisinde yer almaktaydı. Emir Bedreddin Lü'lü Gâzî (öl. 787/1385) tarafından vakfedildiği için ona nisbet edilerek bu isimle anılmıştı. Medresenin yapılış tarihi bilinmemekle beraber kaynaklarda binanın

¹⁰⁹ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/87.

¹¹⁰ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/88.

¹¹¹ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/89-90; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/93, 311.

781/1379 yılında mevcut olduğu ifade edilmektedir. Medresenin eğitimi ve hocaları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Günümüzde medresenin bir kısmı zaviye olarak, diğer kısmı da mesken olarak kullanılmaktadır.¹¹²

2. 23. Belediye Medresesi (المدرسة البلدية)

Mescid-i Aksâ'nın batısında, Silsile Kapısına bitişik Sekine Kapısında yer almaktaydı. Yanında Eşrefiyye Medresesi bulunmaktaydı. Belediye Medresesi'nin planı bir avlunun etrafında dört tane eyvân şeklindedir. el-Beledî olarak tanınmış, Halep nâibi Emîr Seyfeddin Menkeli Bûğâ el-Ahmedî tarafından 782/1380 yılında vakfedildiği için medrese ona nispet edilerek bu isimle anılmıştı. Ayrıca medresede kendisinin türbesi de yer almaktaydı. Medresenin kitabesinde bu bilgiler yer almaktadır. Medrese Menkeli Bûğâ Medresesi olarak da isimlendirilmişti. Medrese şehrin çocukları için okul olarak kullanılmıştı. Kaynaklarda okulun eğitimi ve hocaları hakkında yeterli bilgi yer almamaktadır. Memlûklerin son dönemine kadar eğitim vermeye devam etmişti. 1149/1736 yılında Şeyh el-Halil bu medreseye defnedilmişti. Bina daha sonraki senelerde Evkaf Dairesi'nin kullanımına bırakılmıştı. Günümüzde ise ikamet için kullanılmaktadır.¹¹³

2. 24. Taştemuriyye Medresesi (المدرسة الطشتُوريّة)

Batıda Berke Han'ın Türbesinden yaklaşık otuz metre sonra, Şerif Mahallesi yolu ile Silsile Kapısına giden yolun kesiştiği yerde bulunmaktaydı. Kılaliye Türbesine yakındı. Medreseyi inşa eden Emir Seyf Taştemur İbn Abdullah el-Alâî'ye (öl. 784/1382) nispet edildiği için bu isimle anılmıştı. Emir Seyf Kudüs'e battal¹¹⁴ olarak gelmiş ve medrese ile türbeyi inşa ettirmişti. Medresenin kuzeyinde mermer bir taş üzerindeki kitabede bu bilgiler yer almaktaydı. Bu mekânda türbe, medrese, giriş kısmında sebîl, yetimlerin eğitimi için küttab (dini ilkökul) ve öğrenci evi olarak kullanılan beş salon bulunmaktaydı. Öğrencilerin okulda uyuması bir gelenektir. Vakfın şartları nispetinde gerekli hizmetler (yemek, banyo vs.) öğrenciler için sunulmaktaydı. Ayrıca medresede toplantı için bir salon da yer almaktaydı. Medresede şer'i ilimler, Arapça ve diğer konularda dersler verilmekteydi. Aynı zamanda mutasavvıflar tasavvuf eğitimi de vermekteydi. Medresenin ikinci katında boş bulunan dört oda, Sufiler için kullanılmıştı. Fakat ders veren hocalar hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer almamaktadır.

¹¹² Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/91; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/261, 6/107; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/98.

¹¹³ Abdülcelil, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/92; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/78.

¹¹⁴ Battal: yönetimdeki sultana isyan eden ya da daha önceki yönetimin memlûkü olan kişilerin askeri ve idari yetkilerinin kaldırılması ve Dimyat, Kudüs, İskenderiye ve Kerek gibi şehirlerde zorunlu olarak ikamet ettirilen emirlere verilen isimdir.

Son zamanlarda medrese ikamet için kullanılmıştı.1964 yılında burada İmam ailesinden bir grup insan kalmıştı. Daha sonra ise Siyonistlerin birçoğu burayı sahiplenmiştir.¹¹⁵

2. 25. Mûsalliyye Medresesi (المدرسة الموصلية)

Kuzeyden Mescid-i Aksâcivarı ile Şerif'ül-Enbiya Kapısında yer almaktaydı. Fahreddîn el-Musallî'ye nispet edildiği için bu isimle anılmıştı. Medresenin kim tarafından inşa edildiği konusunda farklı bilgiler vardır. Şerafeddin Yahya Ebu'l-Fettah b. eş-Şeyh el-Hüseyni Kadîb-ül-Bân (öl. 615/1218) ve Şeyh İmam Ebubekir b. Ali b. Abdullah b. Muhammed eş-Şeybânî el-Musallî (öl. 797/1395) arasında ihtilaf edilmişti. Bilgiler incelendiğinde medreseyi inşa eden kişinin Ebubekir eş-Şeybânî olması ve inşa tarihinin de 790/1388 ya da 797/1395 tarihleri arasında olması daha mümkün görünmektedir. Ebubekir eş-Şeybânî, fıkıh konusunda mahir bir kimse idi. Çeşitli fıkıh kitaplarını ezberlemiş, eğitim almak için Dimeşk gibi çeşitli yerlere yolculuklarda bulunmuştu. Birçok alimden fıkıh dersleri almış ve böylece meşhur fakihlerden olmuştu. Kendi kurduğu medresede fıkıh ve tasavvuf dersleri vermişti. Abdullah b. Muhammed b. İsmâil el-Ensârî es-Sufî' nin (öl. 481/1088) *Menâzilü's-Sâirîn* kitabını tasavvuf derslerinde okumuştur. 797/1395 yılında Beytülmağdis'te vefat edinceye kadar ilimle meşgul olmaya devam etmişti. Medrese Memlûklerin son dönemine kadar eğitim vermeye devam etmiştir.¹¹⁶

2. 26. Cihârkisiyye Medresesi (المدرسة الجهاركسية)

Kuzeyden Yunusiyye Zaviyesinin yanında yer almaktaydı. Burası daha önceden Rum binasına ait bir kilisedi. Daha sonra yarısı Cihârkisiyye Medresesi, diğer yarısı da Yunusiyye Zaviyesi olarak yeniden yapılmıştır. Emir Ciharkes¹¹⁷ el-Hanbelî (öl. 791/1389) tarafından vakfedildiği için ona nispetle bu isimle anılmıştı. Medresenin inşa tarihi hakkında herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. 791/1389 tarihinde ya da daha önce inşa edilmiş olmalıdır. Ciharkes el-Hanbelî Mekke, Beytülmağdis ve Kahire'de kentsel binalar inşa etmişti. Kendisine nispet edilen bu medrese de o binalardan biridir. Kâdılkudât Saadeddin ed-Deyrî, (öl. 867/ 1463) Muazzamiyye ve Mencekiyye medreselerinde görev yaptığı gibi aynı zamanda Cihârkisiyye Medresesinde de görev yapmıştı. Kendisi meşhur alimlerden idi. Medresede Arapça ve şer'î ilimlerin yanında aklî ilimlerde de dersler vermişti. Birçok talebe bu derslerden istifade etmişti. Saadeddin ed-Deyrî vefatına kadar burada ders vermeye devam etmişti. Tâceddin ed-Deyrî (öl.

¹¹⁵ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmağdis*, 2/93-94.

¹¹⁶ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytülmağdis*, 2/95-97.

¹¹⁷ Ciharkes: Arapçalarımız bir kelimedir ve dört ruh anlamına gelir.

892/1487), babası Saadeddîn gibi aynı şekilde Muazzamiyye, Mencekiyye ve Cihârkisiyye medreselerinde Arapça ve şer'î ilimler üzerinde dersler vermişti.

Cihârkisiyye Medresesi Memlûklerin sonlarına kadar eğitim vermeye devam etmiştir. Günümüzde ise ikamet için kullanılmaktadır. Medrese özelliğini kaybetmiştir.¹¹⁸

2. 27. Toluniyye Medresesi (المدرسة الطولونية)

Mescid-i Aksâ'nın kuzey revakları (koridor) üzerinde yer almaktaydı. Bâb el-Esbat Minaresine çıkan merdivenlerden çıkılmaktaydı. Şehabeddin Ahmed b. Mahmud et-Tulunî ez-Zâhiri tarafından inşa edildiği için kendisine nispet edilerek bu isim verilmişti. Melik ez-Zâhir Berkük zamanında (öl. 801/1399) 800/1398 senesinden önce inşa edilmişti. Halep ve Kahire'den gelen birçok alim bu medresede ders vermişti.¹¹⁹

Takiyyüddin et-Tulunî (748-843/1347-1439)¹²⁰ 814/1411 senesinde Beytülmakdis'e gelmiş ve ilk inşa edildiğinde Sultaniye hankahına yerleşmiş, daha sonra Toluniyye Medresesine yerleşerek orada uzun süre hoca olarak görev yapmıştır. Beytülmakdis'e gelmeden önce birçok muhaddisten hadis dersleri almış, Halep'te uzun süre hatip olarak görev yapmış, amel ve ilim ehli, önde gelen hocalardandı. Toluniyye Medresesinde fıkıh, hadis, tasavvuf ve diğer konularda dersler vermişti. Abdullah el-Bestâmi, Şehabeddin İbn Ebu Azibe ve Necmeddin b. Fehd gibi kimseler kendisinden ders almıştı. Vaktini ilim, zikir, ibadet ve tilavete ayırmak istediği için Toluniyye Medresesinden ayrılmıştı. Birçok kişi kendisini ziyaret etmiş ve yaklaşık elli yıl boyunca onu takip etmeye devam etmişlerdi. Abid bir kimse olarak ilimle meşgul olmaya devam etmişti.¹²¹ Şehabeddin ez-Zübeyri (770-854/1369-1450)¹²² 830/1427 yılında Beytülmakdis'e gelmiş ve Toluniyye Medresesinde fıkıh, hadis, Arapça ve tasavvuf gibi dersler vermişti. Kendisi Kahire'de meşhur birçok hocadan eğitim almıştı. el-Belginî, el-İrakî ve İbnü'l-Mülakkın'ı¹²³ (öl. 804/1401) eğitim aldığı hocalardandı. Beytülmakdis'te nahiv ile meşgul olmuştu. Fıkıh medreselerinde eğitim vermişti. Birçok öğrenci kendisinden eğitim almıştı. Şeyh Şehabeddin Ahmed b. Erselâni ile arkadaştı. Daha sonra medreseden ayrılarak ilim ve ibadet ile meşgul olmuştu. Takiyyüddin b. Kâdı Şehbe kendisine ziyarete gelmişti. 854/1450 yılında Beytülmakdis'te vefat etmişti. Cenazesine Sultan nâibi, kadı ve ileri gelenler katılmıştı.¹²⁴

¹¹⁸ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/98-100.

¹¹⁹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/101; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/86; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 11/80; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, 2/274, 287; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/289.

¹²⁰ Şeyh Takiyedîn Ebûbekir b. Muhammed b. Abdullah el-Halebî, el-Makdisî, eş-Şafîî, es-Sufî, Tulunî olarak tanınmıştır.

¹²¹ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/103-104.

¹²² Şeyh Şehabeddin Ebû'l-Bikâ Ahmed b. Hüseyin b. Ali ez-Zübeyrî ei-Şafîî.

¹²³ Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/150-152.

¹²⁴ Abdülcelîl, *el-Medâris fî Beytilmakdis*, 2/104-105.

Toluniyye Medresesi Memlûklerin son dönemlerine kadar eğitim vermeye devam etmişti. Fakat günümüzde daire olarak kullanılmaktadır ve medrese özelliğini tamamen kaybetmiştir.¹²⁵

2. 28. Feneriyye Medresesi (المدرسة الفنرية)

Doğuda Toluniyye Medresesinin karşısında yer almaktaydı ve Esbât Kapısına çıkılan merdivenlerden çıkılıyordu. Toluniyye medresesini inşa eden Şehabeddin Tulunî, Toluniyye Medresesi ile bu medreseyi birlikte inşa etmişti. Medreseyi Melik ez-Zâhir Berkûk (öl. 801/1399) için yaptırmıştı. Melik'in vefatından sonra Mahmud Şah b. el-Mevlâ el-Fenerî, er-Rumî, medreseyi vakfetmiş ve böylece medrese ona nispet edilerek bu isimle anılmıştı. el-Fenerî alim, fazıl, arif olup; kıraat, Arapça, meânî, beyân ve diğer ilimleri bilen alim bir kimseydi. Döneminin alimlerinin büyüklerindendi. Eğitim ve fetva ile meşgul olmuş, kadılık yapmış bir kişiydi. Beytûlmakdis'e ziyaretçi olarak gelmiş ve Feneriyye Medresesine hoca olarak atanmıştı. Birçok talebe yetiştirmişti. Şeyh Ali b. Muhammed el-Acemi, el-Hanefî (öl. 883/1478) talebelerindendi. 839/ 1436 yılında vefat etmişti. Şemseddin el-Hanefî (öl. 896/1491)¹²⁶ Beytûlmakdis'e geldi. Bir müddet burada ikamet etti ve Feneriyye Medresesinde eğitim verdi ve Beytûlmakdis'te vefat etti. Şihabeddin el-Entâkî (öl. 940/1534)¹²⁷ Feneriyye Medresesinde görev yapan hocalardandı. Daha önce de Halep'te görev yapmıştı.¹²⁸

Feneriyye Medresesi Memlûklerin son dönemine kadar ve onlardan sonra da eğitim faaliyetlerini sürdürmüştü. Hicri onuncu yılın sonlarında ve on birinci yılın başlarında bu medresede Ömer b. Ebûl-Latif el-Makdisî ders vermişti. Osmanlı döneminin başlarında medrese olarak kullanılan bina daha sonra ikamet için kullanılmıştır.¹²⁹

Sonuç

Memlûkler yaklaşık üç yüz yıl Kudüs'ün hakimiyetine sahip oldular. Memlûkler'e kadar Mescid-i Aksâ etrafında birçok medrese inşa edilmişti ve Selçuklardan gelen bir medrese kültürü bulunmaktaydı. Fakat Kudüs'ün sürekli el değiştirmesi ve istilalara uğraması, düzen ve istikrarı etkilediği için Mescid-i Aksâ'daki eğitim faaliyetleri sekteye uğramış ve alimler için güvenli bir yer olmaktan uzaklaşmıştı. Memlûkler ile sağlanan istikrar, Mescid-i Aksâ'nın güvenli bir yer olmasını sağlamış ve eğitim faaliyetlerinin ilerlemesine zemin hazırlamıştı. Ayrıca ilim merkezleri olan Bağdat ve Endülüs'ün

¹²⁵ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytûlmakdis*, 2/105.

¹²⁶ Şeyh İmam Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud el-Hanefî.

¹²⁷ Şeyh Şihabeddin Ahmed b. Ahmed el-Bâcî el-Entâkî el-Hanefî, İbn Kelf isimi ile tanınmıştır.

¹²⁸ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytûlmakdis*, 106-108; Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/83, 352, 360; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 232-241.

¹²⁹ Abdülcelil, *el-Medâris fi Beytûlmakdis*, 2/108.

yıkılması, buradaki ilmi faaliyetlerin ve alimlerin Kudüs'e yönelmesine sebep olmuştur. Böylece zamanının ilim merkezi haline gelen Kudüs medreseleri ve faaliyetleri son derece önem kazanmıştır. Mescid-i Aksâ etrafında inşa edilen medreselerde şer'î ilimlerin yanında aklî ilimlere de yer verilmiş, dersler teori ve uygulama şeklinde işlenilmiştir. Medreselere atanan hocaların merkezden belirlenmesi, medreselerin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıfların oluşturulması, ders veren hocalara ve eğitim alan öğrencilere belirli miktarlarda maaş verilmesi, eğitimin sistemli bir şekilde devam etmesini sağlamıştır. İnşa edilen medreselerin çoğu Memlüklerin son dönemine kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Makalede günümüz olarak ifade edilen tarih 1981 yılında ulaşılan bilgilerdir ve bu yılda medreselerin son halinin belirli şahısların ikametine sunulmuş olduğu görülmektedir. Bunun sebebi vakıf olan yerlerin işgal güçleri tarafından ele geçirilmesini önlemektir.

Kaynakça

- Abdülmehdî, Abdülcelîl Hasen. el-Medâris fi Beytılmakdis fi'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî. 2 Cilt. Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1981.
- Acar, Abdurrahman- Ergin, Mesut. "Halep'te Memlûklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 1-36.
- Avcı, Casim. "Fethedilişinden Haçlı İstîlâsına Kadar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/327-329. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- el-Aselî, Kâmil Cemîl. *Vesâik Makdisiyye Târihiyye*. Amman: Matbaatü't-Tevfik-Müessesetü Abdülhamid Şuman, 1983.
- Beksaç, Engin. "Eyvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12/12-14. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Bilge, Mustafa. İlk Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Sahnûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/534-538. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Çetin, Altan. "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)". *Dini Araştırmalar* 2/5 (1999), 178-201.
- Çimen, Fatih. "Memlûkler Dönemi Dârûlhadisleri (7.-8./13.-14. Asır Özelinde)". *Memlûk Dönemi İlim Geleneği*. ed. Halil İbrahim Hançabay vd. 457-469. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 2023), 462.
- Eroğlu Memiş, Şerife. "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/10 (Nisan 2020), 64-82.
- Evsen Aydın, Esra. "16. Asır Kudüs'ünde Bir İlim Kurumu: Taziyye Medresesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2022), 203-232.
- Gül, Muammer. "Müslümanların Kudüs'ü Fethi". *Harran Üniversitesi Dergisi* 2 (2001), 47-58.

- Harman, Ömer Faruk. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hiciv, Şawkat Ramadan - el-Tel, Osman İsmail. “Kudüs’teki Tenkiziyye Medresesi: Memlûkler Döneminde (730/1329) Medreselerin ve Vakıflarının İdaresine Bir Örnek”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 77-106.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü’l-’Ebsâr fî memâliki’l-’emsâr*. 27. Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2010.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Dâru Hicr, 1998.
- el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredât Kur’an kavramları Sözcüğü*. çev. Abdülbaki Güneş- Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra yay., 3. Basım, 2012.
- Kaçar, Yasemin. *Bahrî Memlûk Devleti’nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kara, Adnan. “Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Turkish Studies* 13/1 (2018), 187-212.
- Kandemir, M. Yaşar. “Nevevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/45-49. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Kadim Şehir Kudüs. Erişim 15.06.2024.
<https://kadimsehir kudus.com/madde.asp?liste=2&cat=1&item=75>
- Keleş, Hasan. *Memlûkler’de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat*. Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kızılkaya, Necmettin. “Zeyla’î, Osman b. Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/354-355. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Te’vîlâtü’l-’Kur’ân*. İstanbul: Mizan yay. 2006.
- Metin, Tülay. “Selçuklular ve Kudüs”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 5/ 3 (Aralık 2019), 659-669.
- Midilli, Muhammed Enes. *Uleymî’nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs’te Âlimler ve Eğitim Kurumları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Özel, Ahmet. “İbnü’l-Mülakkın”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/150-152. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- et-Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmi’u’l-beyân fî tefsîri’l-’Kur’ân ve Tefsîru İbn Cerîr, Tefsîrü’l-’Taberî*. thk. Abdullah b. Abdi’l-Muhsin et-Türkî Kahire: Bidâri’l-Hicr, 2001.
- Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh. *A’yânü’l-asr ve a’vânü’n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd. 5 Cilt. Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1998.

- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhüddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv- Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.
- Tomar, Cengiz. "Memlükler Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Tomar, Cengiz. "Kılıçtan Kaleme: Memlûklar ve Entelektüel Hayat". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (İstanbul), 249-259.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. 2 Cilt. Amman: Mektebetü Dandis, 1999.
- Van Berchem, Max. *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Premier - Jerusalem "Ville"*. Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1925.
- Yılmaz, Harun. "Eyyübî Dönemi Beytülmağdis Medreseleri: Kuruluş, İşleyiş ve Fonksiyon". *Beytülmağdis Araştırmaları Dergisi* 18/2 (2018), 1-14.
- Yiğit, İsmail. "Ayni'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (Ocak 2014), 27-45.

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

**Yahya Yaşar, Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti,
Fecr Yayınevi, 2020**

**Yahya Yaşar, The Ismet of the Prophets in the Stories of the Quran in the Context of the Integrity
of the Quran, Fecr Publishing House, 2020**

Mehmet Emin Pınar

Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Ana bilim Dalı-
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Bilim Dalı, Konya/ Türkiye

Master's Student, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Department of Basic Islamic Sciences -
Department of Quran Reading and Recitation, Konya / Türkiye

e-mail:Eslem_Rana1242@hotmail.com **ORCID:** 0009-0004-0278-8513

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 23.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 12.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 15.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık/DecemberS

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyatarastirmalaridergisi.com

Yahya Yaşar, Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti, Fecr Yayınevi, 2020

Öz

Yüce Allah, tarih boyunca her devirde insanların içinden peygamberler seçip görevlendirmiştir. Bu görevlendirme, insanlık için büyük bir lütuf kabul edilmiştir. Görevlendirilen peygamberler aldıkları vahiyleri; tebliğ, tebyin ve tatbik etmekle sorumlu tutulmuşlardır. Modern zamanlarda peygamberlerin günahlardan korunduğu anlamına gelen "ismet" sıfatı üzerinde tartışmalar başlamıştır. Bu sıfatın peygamberlik tasavvurunu zedeleyeceği hatta ortadan kaldıracakđı dahi tartışılır hale gelmiştir. Klasik kelamcıların ve "ismet" sıfatı doktrinini ele alan bazı âlimlerin peygamber kıssalarını, -mevzunun ayrıntılarına girmeden ayetlerin gerek iç bağlamı ve gerekse siyak-sibak bütünlüğü içerisinde ele almamaları, sorunu daha da anlaşılmasız hale getirmiştir. Bu konuyla alakalı tartışmaların günümüzde de devam ettiğine şahitlik etmekteyiz. Eser, "*Kur'an'da Peygamber Tasavvuru ve Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin Günaha Tekabül Edebilecek Söz ve Fiillerinin Analizi*" olmak üzere iki bölüm halinde sunulur. Önsöz kısmında yazar, yazmış olduğu çalışmanın amacını řu şekilde ortaya koyar: "Kuran'da zikredilen peygamber kıssalarında, peygamberlerin günah işlemiş olabileceğini çağrıştıran ayetleri, Kur'an'ın bütünlüğü bağlamında, tefsir ilminin temel parametreleri ve amaçları doğrultusunda daha ayrıntılı ele almaktır." (s. 8) Aynı şekilde tahlillerin ayetin iç bağlamı, metinsel bağlamı (siyak-sibak), sûre bütünlüğü ve Kur'an'ın bütünlüğü dikkate alınarak yapıldığını görmek mümkündür. Bu tahliller yapılırken klasik ve çağdaş tefsir kaynaklarına ilaveten, konuyla alakalı yazılmış müstakil eser ve makalelerden azami derecede yararlandığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Kıssa, Peygamber, İsmet

Yahya Yaşar, The Ismet of the Prophets in the Stories of the Quran in the Context of the Integrity of the Quran, Fecr Publishing House, 2020

Abstract

Throughout history, Almighty Allah has chosen and appointed prophets from among people in every era. This appointment is regarded as a great blessing for humanity. The appointed prophets are held responsible for conveying, explaining, and implementing the revelations they receive. In modern times, discussions have arisen regarding the attribute of "ismah" which signifies that prophets are protected from sin. It has been debated that this attribute might undermine or even negate the concept of prophethood. The failure of classical theologians and some scholars who have addressed the doctrine of "ismah" to examine the stories of the prophets within the context of the verses, both in terms of their internal coherence and their overall textual integrity, has made the issue even more confusing. We continue to witness these discussions in contemporary times. The work is presented in two sections: "The Concept of Prophethood in the Qur'an and the Analysis of Prophets Words and Actions That Could Be Considered Sinful in the Qur'an's Stories." In the preface, the author outlines the purpose of the study as follows: "To examine the verses in the Qur'an that suggest that the prophets may have committed sins, within the context of the Qur'an's entirety, in accordance with the fundamental parameters and objectives of the science of tafsir." (p. 8) It is also evident that the analyses consider the internal context of the verses, the textual context (siyaq-sibak), the coherence of the surahs, and the overall unity of the Qur'an. The author has made extensive use of classical and contemporary tafsir sources, as well as independent works and articles related to the subject in conducting these analyses.

Keywords: Tafsir, Quran, Story, Prophet, İsmet

Yahya Yaşar, Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti, Fecr Yayınevi, 2020

Yüce Allah, tarih boyunca her devirde insanların içinden peygamberler seçip görevlendirmiştir. Bu görevlendirme, insanlık için büyük bir lütuf kabul edilmiştir. Görevlendirilen peygamberler aldıkları vahiyleri; tebliğ, tebyîn ve tatbik etmekle sorumlu tutulmuşlardır.

Modern zamanlarda peygamberlerin günahlardan korunduğu anlamına gelen “ismet” sıfatı üzerinde tartışmalar başlamıştır. Bu sıfatın peygamberlik tasavvurunu zedeleyeceği hatta ortadan kaldıracığı dahi tartışılır hale gelmiştir. Klasik kelimcilerin ve “ismet” sıfatı doktrinini ele alan bazı âlimlerin peygamber kıssalarını, -mevzunun ayrıntılara girmeden ayetlerin gerek iç bağlamı ve gerekse siyak-sibak bütünlüğü içerisinde ele almamaları, sorunu daha da anlaşılmaz hale getirmiştir. Bu konuyla alakalı tartışmaların günümüzde de devam ettiğine şahitlik etmekteyiz.

Eser, “*Kur'an'da Peygamber Tasavvuru ve Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin Günaha Tekabül Edebilecek Söz ve Fiillerinin Analizi*” olmak üzere iki bölüm halinde sunulur. Önsöz kısmında yazar, yazmış olduğu çalışmanın amacını şu şekilde ortaya koyar: “Kuran'da zikredilen peygamber kıssalarında, peygamberlerin günah işlemiş olabileceğini çağrıştıran ayetleri, Kur'an'ın bütünlüğü bağlamında, tefsir ilminin temel parametreleri ve amaçları doğrultusunda daha ayrıntılı ele almaktır.” (s. 8) Aynı şekilde tahlillerin ayetin iç bağlamı, metinsel bağlamı (siyak-sibak), sûre bütünlüğü ve Kur'an'ın bütünlüğü dikkate alınarak yapıldığını görmek mümkündür. Bu tahliller yapılırken klasik ve çağdaş tefsir kaynaklarına ilaveten, konuyla alakalı yazılmış müstakil eser ve makalelerden azami derecede yararlandığını söyleyebiliriz. Klasik tefsir geleneğinde yapılan bazı yorumların analitik olarak tahlili yapılmış, yeri geldiğinde bu yorumlara dayanak olan metodolojik yanlışlar ciddi şekilde tenkit edilmiştir. Yazarın bu tenkitteki amacı, tefsirde kullanılan rivayet malzemelerinden sağlıklı bir yoruma ulaşma çabası olmuştur. Bütün bunların yanında kıssalarda verilen ayet gruplarına dair, günümüz meal çalışmalarındaki çeviri hatalarına da değinilmiştir.

Giriş kısmında peygamber kıssalarının doğru bir şekilde anlaşılmasının, sıhhatli bir peygamber tasavvuru doğuracağı savunulur. Kelâmî kabullerden yola çıkarak yapılan tahlilin tekrar olacağı ancak bu alanda yapılan çalışmaları yok sayma düşüncesi gütmeyeceği ve meselenin daha iyi anlaşılması için tefsir ilminin metodolojisine göre inşa etmenin daha uygun olabileceği öngörülür. İnşa edilen metodoloji ve fikri zeminin peygamberin ismeti konusunda mutlak surette günah işleyen veya tamamen tenzih etme olmayıp Kur'ânî perspektiften felsefi derinlik kazandırmak olduğu görülmektedir. Çalışmanın metodik temelini ve kıssalara olan yaklaşımına fikri zeminini oluştururken

1. Yorum kuramı açısından Kur'an'ın bütünlüğü (ayet çerçevesi, metinsel bağlam, Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesi), 2. Kur'an kıssaları (kıssaların hedefi, kıssaların anlatımına metodik yaklaşım, kıssalar ve israiliyyat ilişkisi) şeklinde bir yöntem takip edilmiştir.

Eserin birinci bölümünde; Kur'an'da peygamber tasavvur edilirken insanlardan farklı donanım ve özelliklerinin (sıdk, emanet, tebliğ, fetanet, ismet) bulunduğu, bunların kaynağının da Kur'an olduğu savunulmaktadır. Bu bölümde; peygamberlere özgü ve onları diğer insanlardan üstün kılan vahiy alma ve mucize gösterme gibi özelliklerden yola çıkarak peygamberlerin günah karşısındaki konumunu netleştirme çabasının olduğunu söylemek mümkündür. Yazarın bu çabasını temellendirirken değişik tefsir kaynaklarından azami derecede faydalandığını, aynı şekilde "ismet" sıfatının Kur'ânî perspektiften yoğunlaşarak konuya açıklık getirme çabasında olduğunu söylemek mümkündür. Yazar, "Günümüzde peygamberlere atfedilen İsmet sıfatının tartışmalı hale gelmesinde iki temel itiraz noktasının etkisi büyüktür: Birincisi; Kur'an'da açıkça zikredilmeyen bir sıfatın peygamberlere atfedilmesi ve sonradan bunun doktrine dönüştürülmesi, İkincisi; bu sıfat peygamberin örnekliliğini ortadan kaldırmaktadır, zira korunmuş bir nebi ulaşılmaz bir konuma çıkmaktadır. İradesi ipotek altına alınan bir nebi nasıl sorumlu olacak ve iyiliklerinden dolayı niçin sevaba nail olacaktır." (s. 51) şeklinde iki önemli hususu dile getirmektedir. Bu hususlara değinirken ayetlerden hareketle başta klasik tefsirler olmak üzere konuyu makul derecede cevaplarla açıklamıştır. Yazar, "Günümüzde yanlış olan bir düşünce de söz konusu örnekliliğin esasının, peygamber ve diğer insanların, her yönüyle eşdeğer bir konumda olması gerektiğine olan kanaattir. Hâlbuki bu, örnekliliği bitiren bir husustur. İnsanlar kendinden daha üstün konumda olanları örnek alırlar. Bu üstünlük, elbette aynı cinsler arasında olduğu zaman geçerlidir." (s. 60) şeklinde bir çıkarımda bulunmaktadır.

Yazar, "Peygamberlerin vahiy almaları ve mucize göstermeleri olağanüstü hadiseler olmasına rağmen nasıl ki onları örneklilikten çıkarmıyorsa aynı şekilde günaha girmemeleri de onları beşer üstü, yarı ilah veya melek konumuna getirmediğinden dolayı örnekliliklerine zarar vermez." (s. 61) tezini de savunmaktadır. Peygamberlerin beşeriyetine vurgu yapılan her bir ayetin bağlamının farklı olduğunu aktarmaktadır. Peygamberlerin beşer olmasına karşı alınan tavırlar, 1. Peygamberlik gibi önemli bir müessesenin beşer bir konumla yürütülemeyeceğini savunarak risâleti inkâr etmeleri, 2. Peygamberlere ulûhiyet isnadında bulunmaları, 3. Peygamberlerle insanların vahiy alma dışında hiçbir farkının olmadığını savunmaları, insanları çeşitli yanlış inanışlara sevk etmiştir. Oysaki yüce Allah'ın seçerek vazifelendirdiği resulleri sıradan beşer değillerdir. Yazar, tebliğ vazifesini yürütecek olan resullerin çeşitli donanımlara sahip olması gerektiğini aktarmaktadır. Bunun peygamberlere tebliğ görevlerinde cesaret verdiğinin altını çizmektedir. Bütün bunlara ek olarak peygamberlere verilen diğer

hususları; *Peygamberler Seçilmiş İnsanlardır, En Üstün Ahlaka Sahiptirler, Güçlü Bir Kişilik ve Keskin Bir İdrak Sahibidirler, Allah'ın Kuludurlar*, şeklinde başlıklar halinde ayet ve güvenilir kaynaklarla delillendirmiştir. Yazar, “Peygamberlerin günah karşısındaki konumu sürekli tartışılmalı bir konu olmuştur. Tartışmaların olmasının nedenlerinden birisi günaha konu olan fiile yüklenen farklı anlamlardır. Burada yorum kuramı açısından önemli olan, Kur'an'ın bütünlüğü bağlamında başvuru delillerin/yorumların güçlü olup olmamasıdır.” (s. 82) şeklinde bir tez savunmaktadır.

Birinci bölümün sonunda *Günah Olgusu Karşısında Peygamberler* şeklinde başlıklandırma yaparak bünyesinde *Günah Kavramı ve Peygamberlerin Günah İşleme Meselesi* için de kaynak gösterimine azami derecede riayet ederek tatmin edici açıklamalarda bulunmuştur. Yazar, günahın tanımını yaparak Kur'an'daki ayetlerden hareketle günahların büyük (kebair) ve küçük (seyyie, lemem) diye ayrıldığını ifade etmektedir. Yazarın konuyla alakalı ayetleri baz alarak yaptığı açıklamalardan her bir kavramın kullanıldığı bağlama göre yorumlanması gerektiği, günahların şartlar ve pozisyonlara göre izafilik gösterdiğini anlamalıyız. Aynı şekilde yazar, İslam'da günah ile hatanın (bilerek ya da bilmeyerek, isteyerek ya da istemeyerek) durumlara göre farklılık gösterdiğini de aktarıyor. *Peygamberlerin Günah İşleme Meselesi* başlığı altında ele alınan bölümde “zenb” ve “istiğfar” ilişkisine değinmiştir. Yazara göre bu kavramlar yorumlanırken ayetin bağlamına dikkat edilmelidir. Çünkü kelimeler lügavi olarak yakın anlamlı kullanıldığı gibi, şer'î/istilâhî anlamıyla da kullanılabilir. Peygamberlerin günah işleme gibi zorunlulukları yoktur. Günahlardan temizlenme vasıtası ise tövbedir. Tövbe etmeleri onlarda herhangi bir nakısa yol açmadığı gibi makamlarında da düşüklük teşkil etmeyecektir. Peygamberlerin tövbe etmelerinden yola çıkarak onların da büyük günah işleyebileceği varsayımı yersiz, temelsizdir.

Eserin ikinci bölümünde yazar, *Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin Günaha Tekabül Edebilecek Söz ve Fiillerinin Analizi* başlığı altında şu konuları ele almıştır. 1. Hz. Âdem (*Yasak Ağaçtan Yemesi, Tek Bir Nefisten Yaratılma Bağlamında Hz. Âdem ve Hz. Havva*), 2. Hz. Nuh'un *İnançsız Oğlunu Kurtarma İsrarı*, 3. Hz. İbrahim (*Gök Cisimlerine Atfedilen Anlam, Hz. İbrahim'in Yalan Söylemesi Meselesi*), 4. Hz. Lut'un, *Kızları ile İlgili Teklifi*, 5. Hz. Yakub'un, *Çocuklarına Olan Tavrı*, 6. Hz. Yusuf (*Hemm Meselesi, Kardeşini Hile ile Alıkoyması*), 7. Hz. Şuayb'a *Yapılan Teklif*, 8. Hz. Musa ve *Kıpti'nin Ölümü*, 9. Hz. Davud'a *Gelen Davacılar*, 10. Hz. Süleyman (*At Sevgisi, İmtihan Edilmesi ve Duası*), 11. Hz. Yunus'un *Kavmini İzinsiz Terk Etmesi*. Konuyla ilgili tahliller yapılırken; ayetlerin meallerine azami derecede hassasiyet gösterildiği, Kur'an'ın anlam bütünlüğüne dikkate edildiği, tefsir ilminin klasik kaynaklarına da başvurulduğu ve akla mantığa uygun deliller sunulduğu açık bir şekilde görülür.

Yazar, Hz. Âdem'in kıssasıyla konuya giriş yapmaktadır. İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in Kur'an'da topraktan yaratıldığının açıkça belirtildiği,

eşiyile cennete yerleştirilmeleri ve kendilerine yasaklanan ağaca dokunmamaları konusunda ikaz edilmeleri ele alınmaktadır. Yüce Allah Hz. Âdem'i, şeytanın, onların düşmanı olduğunu, ayaklarını kaydırıp onları cennetten çıkarmak isteyeceğini, şeytana aldandıklarında cennetin nimetlerinden mahrum kalacakları konusunda uyarılmış kendilerinden ahit alınmıştı, fakat onlar ahitlerini unutmuşlardı. Şöyleki; “*Andolsun ki bundan önce Âdem'e, (ağaçtan yememesini emrederek) ahit vermiştik. O unuttu. Biz onda (bu ahde dair) bir azim/kararlılık görmedik.*¹ Yazar, Cennette istedikleri gibi bir hayat sürme tasarrufuna sahipken yasaklanan ağaca dokunmaları onlar için yeni bir serüvenin başlamasına sebep olmuştur şeklinde çıkarımda bulunmaktadır. Kur'an mevzuyu şu şekilde tasvir eder:

فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتَ هُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى (١٢١) ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ

(١٢٢) عَلَيْهِ وَهَدَى “Bunun üzerine onlar (Âdem ve eşi Havva) o ağacın meyvesinden

yediler. Bu sebeple ayıp yerleri kendilerine göründü ve cennet yaprağından üzerlerine örtmeye başladılar. Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı. Sonra Rabbi onu seçti, tövbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi.”² Yazar, ana hatlarıyla aktardığı konunun anlaşılması ve Hz. Âdem'in günah işleyip işlememesiyle alakalı şu hususların öneminin göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Birincisi: Hz. Âdem'in bu emre muhalefeti, nübüvvetten önce mi oldu? İkincisi: Emri unutması nasıl gerçekleşti? Üçüncüsü: Konunun esasını oluşturan وَعَصَى ve فَغَوَى kelimelerini nasıl anlamamız gerekir? Konuyla alakalı ayetlerin etraflıca ele alınıp Kur'an bütünlüğü dikkate alınarak makul derecede açıklandığını görmekteyiz. Yazarın, “Kur'an'ın bütünlüğü gözetildiğinde Hz. Âdem yasağı çiğnemedi önce her ne kadar Yüce Allah'ın yönlendirmesine muhatap olmuş olsa da kendisine henüz peygamberlik verilmemiş olması daha güçlü bir ihtimal olarak durmaktadır.” (s. 102) şeklinde bir sonuca ulaştığı, Hz. Âdem'in yasak meyveden uzak durma dışında herhangi bir kulluk vazifesiyle mükellef tutulmamasını delil olarak sunduğu görülmektedir. Kıssanın anlatıldığı hiçbir yerde ibadetten bahsedilmemesi, teklifi hükümler olmadığı gibi, bu hükümlerin tebliğ edileceği bir ümmetin dahi söz konusu olmaması yine yazarın ortaya koyduğu argümanlardan bazılarıdır.

İnsanlığın ikinci atası olan Hz. Nuh ile birlikte insanlık yeni bir sürece girmiştir. Yazar bu bölümde Hz. Nuh'un İnançsız Oğlunu Kurtarma Israrı başlığıyla konuyu izah etmiştir. Üzerinde tahlillerin yapıldığı ayet: قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِي قَالَ لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ mealen şöyledir: Allah buyurdu ki: “Ey Nuh! O senin aileden değildir. Çünkü onun yaptığı iyi olmayan bir iştir. Sakın hakkında bilgi

¹ Tâhâ, 20/115

² Tâhâ, 20/121,122

sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme! Ben cahillerden olmayasın diye sana öğüt veriyorum.”³ Hz. Nuh’un oğlunu, gemiye alma çabası, başarısız olma hali, Allah’a münacatı, ikaz edilmesi ve Allah’a sığınması gibi konular ayetlerle Kur’an bütünlüğü içerisinde ele alınmaktadır. Yazar, “Hz. Nuh’un günah işlemiş olabileceği şüphesini oluşturan unsurun ise; Hz. Nuh’un kendisine, kavminden ve aile efradından kâfir olanların gemiye alınmayacağı bildirilmesine rağmen yine de ısrarla oğlunu kurtarma çabası içerisinde girerek, Yüce Allah’ın emrine muhalefet etmiş gibi görünmesidir.” (s. 125) Yazar öncelikle kıssada yer alan ve meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacak kavramların tahlillerini yapıp, burada “*innehu ‘amelun ğayru sâlihın*” ifadesinin, müfessirlerce kabul edilen görüşe göre; Hz. Nuh’un oğlunun kâfir olduğunu ve bu kişinin Hz. Nuh’un ailesinden sayılmayacağını, kâfir arasında velayetin olmadığını öne sürdüklerini dile getirmektedir. Yazar, Hz. Nuh’un Tufan kopmadan evvel, oğlunun kâfir olduğunu bilip bilmediği konusuna değinmekte ve şu sonuca varmaktadır: “Eğer Hz. Nuh oğlunun kâfir olduğunu bilmiyor idiyse zahire göre hükmetmiş ve yanılmıştır. Allah (cc), kendisine, aile efradından bir kısmının kurtulanlardan olmayacağını bildirmişti, buna göre oğlunun salih bir daire içine girip girmediğini çözmesi ve meselenin künhüne vakıf olması gerekirdi. Meseleye tam vakıf olmadan ihtimaller üzerinden rabbinden ısrarla bu şekilde bir talepte bulunması isabetli olmamış ve yanılmıştır. Bir diğer ihtimal ise; elbette bir kimsenin iman edip etmemesi kalbi bir meseledir, fakat tezahürleri ise amelidir. Hz. Nuh risalet görevi esnasında zikrettiğimiz nedenlerden dolayı oğlunun iman edip etmediğini çözememiş olabilir, fakat gemiye binmeme ısrarı ameli bir tezahürdür. Burada meseleyi çözüp rabbinden kurtuluşu için tekrar istekte bulunmamalıydı. Babalık şefkati aynı şekilde bu isabeti kaydetmesine mani olmuş olabilir. Dolayısıyla da yanılmış ve uyarıya maruz kalmıştır.” (s. 129) Yazar, “Yüce Allah’tan aldığı bu uyarı Hz. Nuh’un bir iman zaafına düştüğü anlamına gelmez. *Ya Rabbî, dedi, hakkında kesin bilgim olmayan şeyi istemekten Sana sığınırım. Eğer beni affetmez, bana merhamet etmezsen, her şeyi kaybedenlerden olurum.*”⁴ şeklinde karşılık vermesi, onun Allah’a teslimiyetinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Şüphesiz o da diğer peygamberler gibi bir beşer olarak çocuk sevgisi ve benzeri insanî duygulara sahipti. Oğlunun tufandan kurtulması için Allah’a yalvarması da bu duygudan kaynaklanıyordu. Hz. Nuh’un bu yakarışı Allah (cc) ile olan ilişkisinin gerektirdiği ilim seviyesinin altında cereyan ettiği için uyarılmıştır. Beşeri zaafı ve çocuğuna karşı beslediği acıma duygusu sebebiyle de zanna uymuştur. Peygamberler, bu tür hatalara zaman zaman düşmekten kendilerini koruyamamışlardır. Ancak bu hatalar Rablerinin kendilerini terbiye edip, olgunlaştırmasına da yöneliktir.” (s. 132) şeklinde konuyu neticelendirmektedir.

³ Hûd, 11/46

⁴ Hûd, 11/47

Hz. İbrahim'in kıssasını *Gök Cisimlerine Atfedilen Anlam, Hz. İbrahim'in Yalan Söylemesi Meselesi* şeklinde başlıklandırarak ele almıştır. Yazar, "Hz. İbrahim'in tevhid mücadelesini yansıtan sahnelerin yer aldığı ayetlere baktığımızda, onu, içinde yaşadığı toplumun sahte tanrılarının pençesine düşüşünü kendisine dert edinen ve bu olumsuzluk karşısında sürekli bir faaliyet içerisinde olan biri olarak görmek mümkündür." (s. 134) şeklinde çıkarımda bulunmaktadır. Eserde, Hz. İbrahim'in yıldız, ay ve güneş için "işte bu benim Rabbim!" dediği, fakat onlarda gözlenen "sönüp batma" özelliklerinden dolayı Rab olamayacaklarını ayetlerden örnekler vererek konuyu açıklamıştır. Hz. İbrahim'in gök cisimlerine atfettiği anlam ile alakalı zikredilen ayetler, daha önceden bu gök cisimlerinin varlıklarından haberdar olduğunu göstermektedir. Asıl maksadı, kavminin içerisinde bulunduğu şirkin ne kadar büyük çelişkiler barındırdığını kendilerine izah etmektir. Hz. İbrahim her seferinde "*Rabbim budur*" ifadesini inanarak söylememiştir. Kavminin değer verdiği şeylere değer veriyormuş gibi onları inanmaya ve düşünmeye sevk etmiştir. Aynı yöntemi putları kırma işleminde de uygulamıştır. Hz. İbrahim'in yalan söylemesi meselesine gelecek olursak, yazar bu konuyu, "فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ" "ben rahatsızım"⁵ ve "قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنَّ كَانُوا يَنْطِقُونَ" "Belki onu, putların büyükleri yapmıştır, konuşabiliyorsa ona sorun"⁶ şeklinde ele almıştır. Hz. İbrahim'in kavmine yaptığı ilk uyarı olumlu sonuç vermemiştir. Daha sonra kavminin taptığı putları kırmak için oyun kurmaya başlamıştır. Bahanesine inandırıcılık katması için yıldızlara göz atıp "ben rahatsızım" demiştir. Bu durumun aslında yalan değil de dini bir maksadı dile getirmek için mecaz yolla söylenen ta'rîz veya benzetme amaçlı yapılan tevriyedir. "Kim bilir, belki o büyükleri yapmıştır" demesi ise; Hz. İbrahim'in kurduğu planın belki de son aşamasıydı. Eğer ki onların gözlerinin önünde putları kırma olayını yapmış olsaydı bu kadar etki bırakmayabilirdi.

Hz. İbrahim'in putları kırma işlemini inkâr ettiğine veya yalan söylediğine dair bir ifade kullandığını görmek mümkün değildir. Sadece içerisinde bulunduğu durumdan kurtulmak ve putlardan ilah olmayacağını göstermek için söylemiştir. Aksine Hz. İbrahim örfi günah işlememiş ve kavminin zihin kodlarını, ahlaki yapısını iyi bilip ona göre çözüm stratejisini uygulamıştır. Yazar bu konuyu, Kur'an'ın iç bağlam bütünlüğünü sağlam kaynaklarla temellendirerek açıklamaktadır.

Hz. Lut'un, Kızları ile İlgili Teklifi, başlığıyla analiz edilen konuda, Hz. Lut'un kavminde erkek erkeğe cinsi münasebetin yaygın olduğundan helak edildikleri anlatılmaktadır. Hz. Lut'a misafir olarak gelenlerin melek oldukları, bundan kendisinin malumatının olmadığı, daha sonra kavminin misafirlere sarkıntılık edebilecekleri düşüncesiyle Hz. Lut'un kaygılandığı açıklanmaktadır. Misafirler melek olduklarını ve

⁵ Sâffât, 37/89

⁶ Enbiyâ, 21/63

Hz. Lut'a destek olacaklarını söylemişlerdir. Hz. Lut kavmine: "İşte benim kızlarım, bunlar sizler için daha temizdir" diyerek kavmine kızlarını teklif etmiştir. Yazar, burada bu teklifin anlamını taşıdığı ibarenin günah olup olmadığını değişik ayet gruplarından misal vererek tahlil etmiştir. Bu teklifin, aslında cinsi tatminlerini meşru ve temiz bir yolla giderebilecekleri nikahlı beraberlik olduğunu anlamamız gerektiğini açıklamaktadır. "Bunlar sizler için daha temizdir" ibaresi yanlış anlamaya mahal vermemektedir. Ahlaksızlığı ortadan kaldırmak için gönderilen bir peygamberin zina teklifinde bulunması hiçbir şarta kabul edilebilir bir şey değildir.

Yazar, *Hz. Yakub'un Çocuklarına Olan Tavrı* başlığı altında ele alınan konuda, Hz. Yakub'un, Hz. Yusuf ve Bünyamin'e olan düşkünlüğü ve bu tutumun diğer kardeşler arasında huzursuzluğa, kıskançlığa sebebiyet verdiği anlatılmaktadır. Haset duyguları iyice kamçılanan Hz. Yakub'un çocukları babalarının *dalalet* içinde olduğuna hükmetmişlerdir. Ancak attettikleri dalaletin; babalarının, küçük kardeşleri Hz. Yusuf ve Bünyamin'e gösterdiği sevgi ve ilgiden kaynaklı bir yanlgı ve hata olduğunu vurgulama adına kullanılmıştır. Yazar burada kullanılan dalalet kelimesinin dini bir dalalet olmadığını ifade etmektedir. Kıssanın tamamına bakıldığında Hz. Yakub'un portresinin affedici olduğudur. Evlatlarına karşı en küçük bir zulmü görmek mümkün değildir, şeklinde konuyu neticelendirmektedir.

Yazar, Hz. Yusuf'un kıssasını *Hemm Meselesi ve Kardeşini Hile ile Alıkoyması* iki başlık halinde ele almıştır. Kur'anda, baştan sona bütün detaylarıyla zikredilen tek kıssadır, denilebilir. Kıssada; atılan iftiraya karşı kararlı bir duruş örneği sergilenmektedir. Ancak daha sonradan aşk hikâyesi eksenine kaymıştır. Ayetlerden anlaşıldığı üzere vezirin eşi Zeliha'nın Hz. Yusuf'a sahip olma isteği tuzaklarla doludur. Bu bölümde ele alınan "hemm meselesi" büyük önem arz etmektedir. Ayet mealen şöyledir; "Ey Rabbim! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimidir. Onların tuzaklarını benden uzaklaştırmazsan, onlara meyleder ve cahillerden olurum."⁷ Yazar, burada geçen ve meyletmek anlamına gelen "hemm" kelimesinin tefsir kaynaklarında farklı yorumlandığını dile getirip yapılan yorumların bazılarının İsrâiliyyât'tan olduğunun altını çizmektedir. Aynı zamanda ayete anlam verirken de Arap dilinin kurallarını göz önünde bulundurmanın önemini vurgulamaktadır. Kur'an kıssalarının bütünlüğü dikkate alındığında peygamberler ne zaman bir kusur işlese hemen arkasından tövbe ederlerdi oysaki Hz. Yusuf böyle bir günaha yeltenseydi o zaman Kur'an'da bunun zikredilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Netice itibariyle Hz. Yusuf'un Zeliha'ya meyletmediği görüşünün daha yaygın olduğu sonucuna varmıştır. Hz. Yusuf'un *Kardeşini Hile ile Alıkoyması*, şeklinde ele alınan konuda, bir hırsızlık vakasının senarize edildiği ele alınmaktadır. Kardeşiyle plan yapan Hz. Yusuf'un

⁷ Yusuf 12/33

kesinlikle diğer kardeşlerinden intikam almak amacıyla olmadığı, yaşanan olayda hiçbir maddi mağduriyetin yaşanmadığı dile getirilmektedir.

Kur’anda anlatılan kıssaların muhataplarının duygularını etkileyecek ve hidayete erdirecek tarihi bir gerçeklikle anlatıldığı malumdur. Hz. Şuayb kıssası da bunlardan bir tanesidir. *Hz. Şuayb’a Yapılan Teklif* adıyla ele alınan kıssada Hz. Şuayb’ın şirk ve ticari ahlaksızlığın yaygın olduğu “medyen” ve “eyke” halkıyla olan mücadelesi ele alınmıştır. Kıssa genel anlamda; قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنَ الْقَرْيَةِ أَوْ لَنَعُوذَنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ mealen; *Şu’ayb’in kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler dediler ki: “Ey Şu’ayb! Andolsun, ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız.” Şu’ayb, “İstemesek de mi?”*⁸, şeklinde ayette altı çizili olarak belirtilen ibare üzerinde yorumlanmaktadır. Bu ibareye göre yapılan yorumlar, Hz. Şuayb’ın peygamberlik öncesi şirke düşüp düşmediğidir. Çünkü “avd” kelimesi önceki duruma dönmeyi ifade etmektedir. Söz konusu problemin tefsir içinde çözülmesi gerektiğine inanan yazar; “dinimize dönersiniz” ibaresini aslında “bizden olursunuz” şeklinde anlamamız gerektiğini, ayrıca hiçbir peygamberin şirke düşmesinin mümkün olmadığını dile getirmektedir.

Hz. Musa, Firavun’un sarayında her türlü imkana sahip, Kıpti bir topluluğun içinde büyümüş, İsrailoğullarına mensup biriydi. İsrailoğulları ve Kıptiler durmadan birbirleriyle uğraşıyorlardı. *Hz. Musa ve Kıpti’nin Ölümü* başlığıyla ele alınan konuyla alakalı ayette Hz. Musa’nın kavminden olan bir adamın Kıpti ile kavga etmesi, Hz. Musa’nın Kıpti’ye yumruk atıp onu öldürmesi ele alınmaktadır. Burada anlaşılması gereken Hz. Musa’nın kavgayı ayırmak istemesi, zulme uğrayan birinin hakkını savunması ve öldürme kastının olup olmadığıdır. Öldürme fiilinde bulunan kişinin kastına, öldürme aletine ve şekline bakılmadan yargıda bulunmak yersiz olacaktır. Ayetin iç bağlamını dikkate alıp değerlendiren yazar; öldürme şekli avuç içi veya yumrukla itme sonucu meydana geldiği için olayın ölümle sonuçlanmasının nadir görülebilir bir şey olduğunu, Hz. Musa’nın risalet öncesi kasıtsız bir şekilde birinin ölümüne neden olduğunu ve peygamberlerin de insan olma durumu göz önünde bulundurarak böyle kusurların onlarda sadır olmasının mümkün olabileceği kanısına varmaktadır.

Hz. Davud yeryüzünde halife kılınmış, saltanatı güçlendirilmiş, adaletle hükmedilmesi emredilmiş bir peygamberdir. (s. 203) Kendisine gelen her meseleyi adaletli bir şekilde çözüme kavuştururdu. Bu bölümde *Hz. Davud’a Gelen Davacılar* konusu ele alınıp işlenmiştir. Burada davacılarından birinin doksan dokuz, diğer

⁸ A’râf, 7/88

davacının ise tek bir koyununun olduğu, koyunları fazla olanının tek koyunu kendi sürüsüne katmak istemesi sebebiyle aralarında çıkan bu anlaşmazlığı gidermek için Hz. Davud'a başvurmuşları şeklinde tahlili yapılmaktadır. Yazar, Hz. Davud'un davayı tek koyunun sahibinin lehine vermesiyle günaha girip girmemesini irdelemektedir. Aynı zamanda bu davayı ilgi odağı haline getiren şey davacıların normal zamanda ve bilinen yolla değil de mihrap duvarlarını aşarak girmeleri ve nihayet ilginç davayı Hz. Davud'a sunmuş olmalarıdır. Hz. Davud'a gelenlerin melek mi, insan mı oldukları konusu zihinleri meşgul etmiştir. Konunun arka planını açıklayan herhangi bir durum olmadığından müfessirler böyle durumlarda gerçek hayattan esinlenerek cevap aramışlardır. Bu da İsrâiliyyât türü argümanların çok fazla kullanılmasına sebep olmuştur. Yazar, Hz. Davud'un Uhriya isimli bir kumandanın karısını beğenip onunla evlenmek istemesi, bunun için kumandanı öldürtmeyi planlaması veya bu çabaya girmesinin İsrâiliyyât kaynaklı olduğunu açıklamaktadır. Daha sonra, kumandanın katıldığı bir savaşta ölmesi, Hz. Davud'un kumandanın karısıyla evlenmesi şeklinde devam eden kıssada geçen iki adamın ansızın mabette Hz. Davud'un karşısına çıkmasının bu hatayla alakalı olduğunu ve Allah (cc) tarafından sınanmak istenildiğiyle alakalı olduğudur. Yazar, bu evlilikten Hz. Süleyman'ın dünyaya geldiğini savunan, temeli Kur'an'a dayanmayan peygamber ahlakı ve vasıflarıyla bağdaşmayan rivayetler olduğunu söylemektedir. Kıssa üzerinden yapılan tevillerin peygamber ahlakına uygun olmadığını, konuyu ele alırken salt fihhi çıkarımlar üzerinden ele alınmaması gerektiğini vurgulamaktadır. İsrailiyyat tarzı rivayetleri tolere adına Kur'an'dan dayanak bulmanın çok daha sıkıntılı olduğunu söylemektedir. Müfessirlerin çoğuna göre davacıların melek olduğu görüşüdür. Yazar Kur'an'ın iç bütünlüğünü dikkate alarak ele aldığı kıssada, davacıların melek ve davanın da Hz. Davud'u sınamak için sunulmuş farazi bir konu olduğunu vurgulayıp bu savını da uygun ve mantıklı deliller sunarak açıklamaktadır.

Hz. Süleyman kıssası Kur'an'da on altı farklı yerde geçmekte olup, yazar eserde sadece Sad suresinde geçen kısmı tahlil etmiştir. Kıssaya göre Hz. Süleyman'ın peygamberlik ve hükümdarlığın yanında, hikmet ve ilimle donatıldığı, ona bazı hususi lütufların verildiği anlatılmaktadır. Bu lütufların tasarrufunda sergilenen davranışların günaha tekabül edip etmediği klasik tefsirlerde ele alınan konulardandır. Kıssayla ilgili ayetlerde, Hz. Süleyman'ın atlarla ilgili tasarrufu, imtihan edilişi, tekrar af dilemesi ve kimseye nasip olmayacak bir hâkimiyet talebi geçen konulardandır. Hz. Süleyman'ın *At sevgisi* konusunda atlara karşı hassasiyetinin olduğu, atlar yüzünden namaz vaktini geçirdiği, farkına varınca güneşin tekrar geri getirilmesini istediği ve namazını eda ettiği bundan dolayı da atların bacaklarını ve boyunlarını kestiği yapılan yorumlardandır. *فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْْرِ عَنِ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ* Sâd sûresi 32. ayette geçen bu ibareye; “Ben atları sevdiğim içi zikrinden kaldım”, şeklinde değil de “Ben Rabbimi

hatırlattıkları için atları severim” anlamın verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Yine رُذُوهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ klasik tefsirlerde Sâd sûresi 33. Ayette geçen “mesh” kelimesinin “kesmek” şeklinde yorumlanması tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Yazar, Kur’an’daki “mesh” kelimesinin kesmek anlamında kullanılmasını Kur’an’ın siyakına uygun olmadığını açıklamaktadır. Ayrıca 32. ayette حَتَّى تَوَارَتْ “بِالْحِجَابِ” altını çizerek verilen ibarede “gizlenen şeyin” güneş olduğu yorumu yerine, hızlı koşup gözden kaybolan atlar şeklinde bir yorumun yapılmasının daha isabetli olacağını savunmaktadır. Çünkü kaybolan güneşi hiçbir güç geri getiremez. Ancak atları geri getirmek daha kolay olacaktır. Yazar, eskiden savaştaki atlı birliklerin ordunun önemli bir gücü olduğu, savaştaki üstünlük göstergesinin at ile mümkün olabileceğini göz önünde bulundurursak atları kesme işleminin mümkün olmadığını dile getirmektedir. Atların duruşu, asaleti hız konusundaki seriliği Hz. Süleyman’ı cezbetmiş veya atlı birliklerle alakalı bilgi alma amaçlı vakit ayırmış olabilir. Namazı dünyalık zevki için terk edip ve bunun sonucunda bir sürü atı telef eden bir peygamber profili asla düşünülemez. Burada yapılan yorumların Kur’an’ın bütünlüğünü dikkate almadan yapıldığı kanısına varılmıştır.

Hz. Süleyman’ın İmtihan Edilmesi ve Duası başlığı altında konuya devam eden yazar, “Kur’anda bazı kıssalar üstü kapalı anlatımlara sahiptir. Hz. Süleyman’ın imtihandan geçirilmesi ve tahtının üstüne ceset konulması, yüce Allahtan bağışlanmasını dilemesine sebep olan hatası, bu türden bir anlatıma sahiptir.” (s. 230) şeklinde çıkarımda bulunmaktadır. Söz konusu imtihan ayette: “*Andolsun, biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi.*”⁹ Yazar, Kur’anda zikri geçen bu cesedin ne olduğu ve bununla neyin kastedildiğinin kat’i olarak belli olmadığını ve konuyla alakalı Hz. Peygamberden de bir rivayetin bulunmadığını dile getirmektedir. Bir kısım müfessirlerin, Buhari başta olmak üzere hadis kaynaklarında geçen bir rivayeti bu ayetin tefsiri bağlamında zikrettiklerini söylüyor. Bu rivayete göre Hz. Süleyman, bir ara Allah yolunda savaşacak yiğit evlatlarının olması için eşleriyle beraber olacağını söylemiş, fakat “inşallah” demeyi unuttuğu için sadece bir kötürüm oğlu olmuştur. Hz. Süleyman’ın sınavı bu olabilir. Yüce Allahtan af dilemesinin sebebi “inşallah” demeyi unutması ve tahtına ceset bırakılması ise temsili bir anlatım olup doğan sakat çocuğuna işaret olduğunu dile getirmektedir. Yazar, klasik dönem tefsir geleneğinin bu rivayete hadis tekniği açısından yaklaşmayı tercih ettiğini, hadisin senedindeki sıhhat derecesinin sağlamlığının ise Buhari ve Müslim’de geçmesi önemli etken olmuştur. Hz. Peygamber’in bu hadisi, bu ayet bağlamında söylemediği halde müfessirleri böyle

⁹ Sâd, 38/34

bir duruma sevk eden hususun; ayetteki müphemlik, isrâiliyyât türü bir rivayeti esas almaktansa sahih bir rivayeti almanın daha doğru olacağı kanaatinin kuvvetli olduğunu savunmaktadır. Yazar, ayet hangi parametrelerden ele alınırsa alınsın nihai bir sonuca varmanın mümkün olmadığını dile getirmektedir. Bundan dolayı müfessirlerin kıssayı olduğu gibi nakletmeyi değil de ayetin anlaşılması için bir materyal olarak kullanmalarının daha isabetli olacağı, aksi halde peygamberlik tasavvurunun sarsılacağına altını çizmektedir.

Yazar, Hz. Süleyman'ın imtihan edildiği hadiseyi kıssanın bütünlüğü bağlamında ele almanın daha isabetli olacağını, ayetin siyakında Hz. Süleyman'a saltanatının bir nişanesi olan atlardan bahsedildiği, kendisine güç ve saltanat verilen peygamberin imtihanının da bunlar üzerinde olacağını vurgulamaktadır. Ayrıca Hz. Süleyman'ın hizmetine cinlerin verildiği, ancak bazı cinni şeytanların onun saltanatına musallat oldukları, bunların planladıkları bir ihtilal sonucunda tahtından bir süre uzaklaştırıldığı, bundan dolayı tahtında adeta kuvvetsiz bir ceset gibi gücünü kaybettiğini, asıl mülkün sahibinin sadece yüce Allah olduğunu ve sınıdığını fark ederek Cenab-ı Hakka sığındığını aktarmaktadır.

Kur'anın dört kere ismiyle iki kere vasfıyla zikrettiği Hz. Yunus kıssasını yazar, *Hz. Yunus'un Kavmini İzinsiz Terk Etmesi* şeklinde ele almaktadır. “*Sahibe'l-Hut*” ve “*Zü'n-Nun*” vasıflarındaki “*Hut ve Nûn*” kelimelerinin balık anlamında kullanıldığını söylemektedir. Putperest bir halk olan Ninovalılar kendilerine peygamber olarak gönderilen Hz. Yunus'un davetini kabul etmiyorlardı. Hz. Yunus kavminin yaptıklarına dayanamayıp, rabbinden habersiz öfkeli bir şekilde Ninova'dan ayrılmıştı. Kur'anda kıssanın akışı, Hz. Yunus'un yaptıklarından dolayı pişmanlık duyması ve nefesine zulmettiğini kabul etmesi şeklinde devam etmektedir. Eser; Hz. Yunus'un rabbinden habersiz kavmini terk etmesinde günaha tekabül edecek bir şey var mıdır, yok mudur mevzusunu ele almaktadır. Hz. Yunus'un yurdunu terk etmesi sırasında duyduğu öfke aslında inanma konusunda ısrarla direnen kavminedir. Bunun Allah(cc) ile hiçbir ilgisi yoktur. Genel bir detaylandırmadan sonra yazar kıssayı bir bütünlük içerisinde vermektedir. Şöyle ki: Hz. Yunus rabbinin hükmünü yerine getirmede sabırsızlık içerisinde olmuştur. Bu sabırsızlığı, tebliğ görevinde zafiyet olarak anlaşılmalıdır. Peygamberler, beşer olmalarından dolayı ideal olanı yakalayabilirler. Her peygamber de zaman zaman farklı şekillerde imtihan edilmiştir. Sûre bütünlüğü dikkate alınmadan yapılan bütün yorumlar hatalı sonuçlara yol açabilmektedir, şeklinde bir sonuca ulaşılmaktadır.

Sonuç bölümünde ise yazar, yorum yapılırken sağlam bir metodik tercih yapılmalı, bu vasfı taşıyan tahlillerin kabul görülebildiğinin altı çizilir. Kur'an'ın bütünlüğü bağlamında anlam belirlemeye özen gösterilmesi gerektiği ifade edilir. Yazar, kıssalarda kullanılan kelimelerin semantik tahlilinin, kıssa bütünlüğünün sağlıklı

bir peygamber tasavvuru oluşturacağı, kıssaların hedeflerine ulaşması için kıssaların dilinin göz ardı edilmemesi gerektiğini dile getirilir. Peygamberlerin günah işleyip işlememe meselesi sağlam bilimsel yöntemlerle ele alınmalıdır. Peygamberlerin lütuflara mazhar olmaları onları yarı ilah konumuna çıkaramayacağı gibi günah, hata ve kusurdan dolayı beşerî yönlerinin de zedelenemeyeceğini, peygamberlerin ismet sıfatına sahip olmaları da onların imtihan olma gerçeğini de ortadan kaldırmayacak şekilde bir çıkarımda bulunulur. Peygamber kıssalarında günaha tekabül edebilecek ifadeleri tahlil ederken her kıssayı müstakil değerlendirmeye tabi tutulması gerektiği önemini vurgular. Hiçbir peygamber nefsanî ve şehvî arzularına yenik düşerek günaha irtikâp etmemiş, tövbe ve istiğfarların ise bazı hata ve kusurlarına yönelik olduğu ifade edilir.

Netice itibarıyla kıssaların yorumu ve tahlili için sağlam bir metodolojik yöntem gerekir. Kıssalar her ne kadar kronolojik bir yöntemle anlatılmasa da sağlam bir olay örgüsüne sahiptirler. Kıssalara bütüncül yaklaşmak aynı zamanda sağlıklı bir peygamber tasavvuru oluşturacaktır. Kıssalarla alakalı yorum yapılırken hedefin ve dilin çok iyi anlaşılması gerekir. Anlaşılmadığı takdirde sadece anlam perdelenmemiş aynı zamanda kıssaların eksenî çok farklı mecralara kaymış olacaktır. İslamiyet'te peygamberlerin "ismet" sıfatı (günah işleyip işlememe) sürekli tartışıla gelen bir mesele olmuştur. Bu mesele klasik kelim geleneğinde detaylı bir şekilde işlenmiş olup müstakil eserler verilerek önemli bir doktrin haline dönüşmüştür. Konuyla alakalı yapılan çalışmaların peygamber tasavvurunu zedelemeyecek düzeyde olması gerektiğini belirtmekte fayda vardır. Çünkü peygamberlerin beşer olmaları günaha girip girmeme hususunda diğer insanlarla aynı şekilde kategorize edilmesinin doğru olmadığını belirtmek isteriz. Peygamberlerin risalet görevlerinde olağanüstü özellikler sergilemeleri onları ilah konumuna çıkarmamıştır. Onlara beşer üstü özellikler yükleme çabası inancımız açısından doğru değildir. Gerçek olan şu ki; Peygamber'in ismet sıfatına sahip olmaları onların imtihan olma gerçeğini ortadan kaldırmayacaktır. Peygamberler günah işleyip işlememe konusunda iradeleri ellerinden alınmış değildir. Kıssalar; Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alınırsa görülecektir ki hiçbir peygamber nefsanî, şehvî duygularına yenik düşüp günah irtikâp etmemiştir. Peygamberlerin de beşer olmalarından dolayı bazı hataları olmuştur. Ancak bu onların peygamberlik vakarlarını zedeleyecek nitelikte değildir. Kulluktaki üstün konumlarından dolayı hemen tövbe ve istiğfarda bulunmuşlardır. Günah işlememe, beşerin takatinde olan bir husustur. Ancak; herkesin bulunduğu makama göre kusur ve hataları olabilir. Her türlü kusur ve hatadan münezze olan sadece yüce Allah'tır.

Peygamberlerin "ismet" sıfatını Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alan bu eserin en önemli yönlerinden bir tanesi çok akıcı olması ve konuyu ayetler bağlamında mantıklı bir zemine oturtmasıdır. Başka bir yönü ise çok fazla kaynaktan yararlanılmasıdır. Güçlü kaynakçası olan, ayetleri sağlam bir metodolojiyle tahlil eden, kullandığı

kelimelerin semantik tahlilini yapan, sağlıklı bir peygamber profili çizen bu eserin akademik dünyasına faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Dostum Yalçın Lüleci'nin Ardından...

Şafak Başkaya

İnsan gençken yani hayat nehrinin sonsuzluk okyanusuna döküleceği anı hiç düşünmezken gün gelip dostunun ardından sanki sadece onun bildikleri varmış da bunları kâğıda dökmeyse dostunun hatırasında eksik bir parçanın tamamlanamayacağı hissiyle dolacağını nereden bilebilir ki! Meslektaşları arasında iş disiplini, ciddiyeti, mülayimliği ve yardımseverliğiyle tanınan dostum Yalçın Lüleci ise vefatıyla beni böyle bir hisle başa bıraktı.

Yılına hatta aynaya kadar hatırlardı tanıştığımız günü Yalçın, ben ise ancak iki binlerin başında diyebilirdim, şimdi bile hafızamda değil tam tanıştığımız tarih. Bir vakfın derslerini takip ediyorduk ikimiz de. Takip ettiğimiz dersler ortak değildi ancak vakfın kafeteryasında bulduğumuz bir ortak arkadaş tanışmamıza vesile olmuş ve içe dönük ruh halimiz, soruşturan, sorgulayan aklımız ile hızla kaynaşmıştık. O zamanlarda henüz ikimiz de çalışmıyorduk ama bu süreçte boş oturmak yerine bir şeyler öğrenmeye çalışıyorduk. Bir araya geliyor ve mevcut durumumuzdan ve gelecekle ilgili planlarımızdan söz ediyorduk. Bir ara yüksek lisans düşündüğümü söyleyince kendisi de bu fikre sıcak bakmış hatta aynı fakültede ben din sosyolojisine başvurmuşken o din psikolojisine başvurmuştu ve sonunda ikimiz de bölümlerimize kabul edilmiştik. Yalçınla yaptığımız konuşmalardan anladığım kadarıyla bölümdeki arkadaşları ve hocaları ile güzel bir diyalog kurmuştu ve bu benim için hiç de şaşırtıcı değildi çünkü huzursuzluk üretmekten hiç hazzetmeyen sempatik kişiliği ve sorunları büyütme yerine kapatmaya, sineye çekmesiyle en sorunlu kişiler üzerinde bile olumlu izlenim bırakırdı. Onunla anlaşamadığımız noktalardan biri de buydu çünkü dostumun aksine ben bir noktada sorunları ortaya dökmek hatta tartışmaktan yana olurdum ama o bunun yarardan çok zarar verdiğini düşünürdü. Yıllar içerisinde hiç değiştirmedığı bu düşünce ve tavrı kendisini sevilen bir kişi olduğu kadar sorun çözücü, arabulucu olarak tanınmasını sağladı, hak ettiği gibi kendisi için yeni kapıların açılmasına yol açtı. Ancak kendisine açılan bazı kapılar onun özgürlüğünü de kısıtlayan bir tür hapisane duvarına da dönüşebilecekti...

Yüksek lisansını Marmara Üniversitesinde din psikolojisinde, doktorasını İstanbul Üniversitesi tarih bölümünde tamamlayan dostum Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak göreve başlamış, kısa bir süre sonra arzusunun hilafına da olsa bazı dostlarının ricasını kırmak istemeyerek idari görev teklifini kabul etmek zorunda kalmıştı. İş disiplini, vazife şuuru, asla en küçük bir tevili, mazereti hoş görmeyen ahlaki ilkelerine mutlak bağlılığıyla, meslektaşlarına, öğrencilerine derin bir muhabbet ve sempatiyle muamele edişiyile tanındı, bilindi. Yanındaki genç insanları bile dostane tavır ve tevazuuyla rahatlatır, kendilerini özgürce ifade etmelerine imkân verirdi. Samimiydi ancak sözlerinde çok nadiren argo kullanırdı.

Bir gün en yakın bazı dostlarının babasız veya babalarıyla aralarında mesafeler olan kimseler olduğunu fark ettiğini söylemişti. Bir erkek için özellikle baba ile mesafeden kaynaklı bazı mahrumiyetler biz ve bizden önceki nesillerde oldukça yaygın olduğundan şaşırtıcı olmadığı gibi benzer bir durumu paylaşan bendeniz için gayet anlaşılır bir şeydi. Elbette tek başına değildik ama yalnızdık ve dostumun o yakıcı yalnızlık hissi, insanlarla birlikteyken bile uzaklara dalıp gittiğinde, bazen her ne pahasına

olursa olsun insanların hatta en yakınında olup muhabbet beslediklerinin nobranlıklarına, kaba davranışlarına katlanışında benim için somutlaşıyordu. Kalabalıklar içinde yalnızdı Yalçın. Bir gün gittiğimiz Kilyos'ta denize kısa süre girip çıkmış ve sahilde suskun, uzaklara bakarak sigarasını tütürdüğünü hatırlıyorum. Hüznü o kadar belliydi ki elimde olmadan bunun sebebini sorduğumda işsizlik demişti ama sonraki yirmi yıl boyunca şahidi olduğum bu hüznü o günkü yanıtının beni geçiştirmek için olduğunu anlamamı sağlamıştı. Gerçi bu süreçte benzeri soruyu birkaç kez daha tekrarlamış olsam da her seferinde aldığım farklı bir yanıt asıl sebebin onun söylediklerinden bambaşka olduğunu bana sezdirmişti ama daha fazla üstüne gidemezdim zira bunu yapmak onun hiç hoşlanmayacağı türden bir rahatsızlığı ona yaşatmak demektir. Üstelik gündelik hayatta sıkça maruz kaldığı, nadiren de olsa serzenişle ifade ettiği rahatsızlık verici durumların bir biçimi bir de benim tarafımdan ona yaşatmak doğru olmazdı. Anlaşılacak böyle içe dönük ruhların en büyük arzusu ve aynı zamanda en büyük çilesi idi ve Yalçın anlaşılmadığının farkındaydı, yine de çevresi ve dostlarının sevgisinden, ilgisinden mahrum kalmak onun için düşünülmesi mümkün dahi olamayacak bir felaketti. Elbette hayata karşı bir düşüncesi, duruşu, seçimleri ve kabulleri vardı ama sevdikleri ile arasına mesafe girmesi mümkün ise bunları ifade etmekten kaçınırdı. Hatta bir gün arabasıyla gittiğimiz bir arkadaş ortamında bir akademisyen arkadaşının tarihi bir olguyu ideolojik gerekçelerle reddedişi beni önce şaşırtmış sonra bir eğitim kurumunda hoca olduğu düşüncesi bu şaşkınlığa bir de her ne kadar nezaket kurallarına aykırı da olsa bir şekilde mimiklerime yansıyan bir öfke eklenmişti. Dostuma attığım ve ardında sen de bir şey söyleyemeyecek misin bu duruma mesajı veren bakışıma rağmen Yalçın hiçbir şey söylememeyi tercih etmişti. Daha sonra kendisine bu suskunluğunun sebebini sorduğumda o kişinin eski bir dostu olduğunu ve kırmak istemediğini söylemişti. Evet Yalçın bu derece duyarlı idi, öfkesini belli etmiyor ama sürekli kırılıyor, talepleri, durumu, düşünceleri görmezlikten geliyor ve o bunları hep sineye çekiyordu ta ki o meşum hastalık gelinceye dek...

Keyif, eğlence denilen şey dostumun üzerinde durmadığı hatta önemsemediği şeylerden biriydi. Çalışmak kıymetli, değerliydi ama ya keyif... Onun en büyük ve tek keyfi üniversite için gelmek zorunda kaldığı ve sonra iş sebebiyle ayrılamadığı İstanbul'dan doğup büyüdüğü memleketi Bayburt'a gidişiydi. Memleketine gitmeden önce planlar yapar hatta bunları bana anlatırken bile çocukça bir coşku ve sevinç kaplardı yüzünü. Kendisine takılır geniş ve güzel coğrafyamızda tatil için gidilecek onca yer varken neden bu kıraç topraklara adeta hacı adaylarının özlemine benzer bir hisle gitmek için can attığını sorardım. Çocukluk arkadaşlarım ile buluşacağız Şafak, derdi. Çocukluk arkadaşları. Neşesi, keyfi, coşkusunu daha ilk gençlik yıllarının bir yerinde yitirdiğini ve bu yüzden Bayburt dendiğinde bazı yazarların eski zamanlara beslediği nostalji benzeri bir duyguyla dolup taşıdığını düşünürdüm. Yakın akrabaları veya dünya görüşü, tercihleri ve hissiyatlarıyla kendisine taban tabana zıt olan bazı çocukluk arkadaşları değil onlar üzerinden yitirdiği cennetini arıyordu Yalçın ve doğal olarak da onu yitirdiği yerde hiç olmazsa anılarında tazeliyordu yani Bayburt'ta. O gün bu düşüncelerimi kendisine açtığım yer Alibeyköy'e her gelişinde yeşilliğiyle muhtemelen kendisine doğduğu toprakları hatırlattığından oturmayı sevdiği Üsküp kafe idi. Sigarasından bir yudum aldı ve gözlerini kısıp çok uzaklara daldığı birkaç saniye sonrasında evet, olabilir dedi. Yanıt kısa ama anlamak isteyen için yeterliydi.

Hayallerinde bile mütevazıydı dostum öyle ki kimileri için bunlar belki hayal kapsamına bile girmeyecek türdendi. Kafasında yazmak istediği Türk sineması tarihine

ilişkin hususlar vardı. Türk Sineması ve iktidar arasındaki ilişkileri dönemlere ayırarak incelediği makaleler dizisini tamamlamak istiyordu. Enstitüsü'ndeki idari görevde olmasa daha rahat hareket edebileceğini düşünüyordu ama bu konuyu yöneticilerine açık affını isteyebileceğini söylediğimde, hayır yapamam diyordu, hocalarına, kendisine o mevkii layık görenlere karşı sorumluluğu olduğunu düşünüyordu. Vicdan dediğimiz o hükmedici o despot gözün dostumun üzerindeki tesiri öylesine güçlüydü ki kendisi adına en ufak şeyin talebini bile affı mümkün olmayan bir bencillik ve vefasızlık örneği sayabiliyordu. Bu konuda o kadar netti ki son zamanlarda kendisini bedenen çökmüş ve yorgun görüp bir doktora kontrole gitmesini önerdiğimde hatta hastalık teşhisinden yaklaşık bir sene kadar önce kendim için mecbur kaldığım bir sağlık kontrolünün benzerini yaptırmasını üstüne basa basa söylememe rağmen oralı olmamıştı. Ona göre sadece gündelik stres sebebiyle kendini yorgun hissediyordu ve zamanla geçebilecekti. Ne bedenine ne ruh haline önem vermemek üzerine kuruluydu yaşamı. Oysa kız kardeşi aynı meşum hastalıktan vefat etmişti ve bu durumda risk altında olduğunu da biliyordu ama kaba, hoyrat, vicdandan yoksun insanlarla temastan ve onların varlığına şahit olmaktan yorgun düşen hassas ruhu farkında olmadan özgürlük için Tanatos'a daha fazla temayül ediyordu. Ruhunu iyiliği, merhameti, adaleti arıyor, ancak bunların tam aksine her yerde kötülükleri, zorbalığı, adaletsizlikleri, haksızlıkları görüyordu. Teselliye ise sadece yılda bir ay müddetle gidebildiği Bayburt'ta çocukluk arkadaşlarıyla bulunduğu kahvehanedeki sohbetlerde, yaylalarda yaptığı yürüyüşlerde buluyordu, ancak sonrasında gündelik hayatın yorucu, bıktırıcı rutinlerine dalıyor, sürekli laf anlatmak zorunda kaldığı insan trafiğinin cehennemine dönmek zorunda kalıyordu.

Dostum aslında sadece yaşarken yalnızlığı tatmış değildi vefatından sonra da yalnızlığın bir parçası olan unutulmuşluğa hem de hızla maruz kalmıştı. Şimdi çok daha iyi anlıyorum bunu. Merhumun bilebildiğim, anlayabildiğim kadarıyla hüznünü, sancılarını bazı serzenişlerini ifade etmeye çalıştığım bu yazının mensubu olduğu fakültenin dergisinde yayınlanması "bilimsel" olmadığı gibi son derece anlamsız bir gerekçeyle reddedildiğinde bu gerçeği gördüm. Kaldı ki bilimsel olma iddiasıyla bir yazı yazmamış ya da bunu iddia etmemiştim. Belki bazı akademisyenler her şeye bilim gözlüğüyle bakmaya çalışırken insani yönü unutmak gibi bir illete maruz kalmaktaydılar ve bu illet meslekte geçirilen süreyle doğru orantılı olarak iyice ağırlaşmaktaydı, kim bilir. Yine de bu anlayışsızlık ve vefasızlık insanı derin derin düşündürüyor.

İşin doğrusu bir insanın sadece ürettikleriyle değerlendirilip insani yönünün yok sayıldığı bir ortamda var olma mücadelesini hayal etmekte pek de güçlük çekileceğini sanmıyorum çünkü bu diyarda sadece belli kurumlarda değil hemen her kurumda, mecrada bir insanın iç dünyası diye bir şeyin olabileceğine ihtimal bile veremeyen bir yaklaşım hâkim. Nicedir de diyemiyorum çünkü kendimi bildim bileli bu hep böyleydi. Ne zaman ve nasıl bu noktaya geldik veya hep bu noktadaydık da geçmişin daha iyi olduğunu mu arzuladık bilemiyorum. Ufku ve hayalleri beş duyunun erişebildikleriyle sınırlı bir dünyaya hapsedilmiş bilinçlerin hemen her alandaki mevcudiyeti ve etkileri insan olmanın hakikatine ilişkin düşünen kişilerin dış dünyada döne döne çarpıp durduğu duvarlara dönüştürüyor. Ancak insanı kendisi olmaktan meneden, düşüncelerini, hislerini ifadeden alıkoyan, yalnızlıkla kendisini kurban etmek gibi bir ikilemi öne sürüp seçim yapmaya zorlayan bu yapı içinde yer alıp onu sürekli yeniden üreten kitle insanının bir parçası olarak bu yapının bilinçten yoksun gönüllü muhafızlarına dönüşen insanlar arasında sevgili dostumun ne tip bir seçeneği olabilirdi ki!

Sinema üzerine yazan mütevazı bir akademisyenin rutin hayatının dışında şahsi düşünceleri ve hissiyatıyla akademik bir dergide kendisine yer bulması belki beklenemez ama yine de kendisiyle etkileşime giren kişilerin fark edip sempati duyabileceği ölçüde insani duyarlılık ve nezaketini muhafaza edebilmiş olması ve doğduğu, birlikte büyüdüğü kişilere karşı vefa ve sadakatini hiçbir zaman yitirmeyişiyle akademisyen olmanın insan olmakla çatışmasının gerekmediğini bizlere ispatlıyordu Yalçın Lüleci. Gerçi sinema sektöründe görev alan binlerce emekçiye, figürana, karakter oyuncularına ne ölçüde vefa gösterilmişti ki sinema üzerine yazan bir akademisyene vefa gösterilmesi beklensin! Sinemanın ve genel olarak sanatın sunduğu hayalin gerçek hayatı daha iyi, daha derinden anlamamızı ve fakat ona gerektiğinde direnç gösterebilmemizi ve aşabilmemizi kolaylaştırıcı işlevine rağmen gerçeğin bazen bu boğucu havası içinde daha güzeli aramaya çalışmak bizim insani borcumuz. Yalçın Lüleci her şeye rağmen bu mücadeleyi vermeye çalışmış bir akademisyendi ancak bu mücadele aynı zamanda onu fazlasıyla yormuştu.

Şimdiyse aziz dostum çevresindeki tüm o yürek burkan, gönül kıran gürültülerden, nobranlıklardan uzakta sevgilisi Bayburt'un kucağında huzur içinde uyuyor.

Hoşça kal dostum, hoşça kal...